

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

**MUSTAFA SABRİ EFENDİ İLE ZÂHİD EL-KEVSERÎ'NİN KULLARIN FİİLLERİ
HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİNİN MUKAYESESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DERYA UYGUR

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ AYŞE BETÜL DÖNMEZ TEKİN

**YALOVA
ŞUBAT 2025**

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ BİLİM DALI

MUSTAFA SABRÎ EFENDİ İLE ZÂHİD EL-KEVSERÎ'NİN KULLARIN FİİLLERİ
HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİNİN MUKAYESESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DERYA UYĞUR
218121026

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ AYŞE BETÜL DÖNMEZ TEKİN

YALOVA
ŞUBAT 2025

ETİK BEYAN

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım “Mustafa Sabri Efendi ile Zâhid el-Kevserî’nin Kulların Fiilleri Hakkındaki Görüşlerinin Mukayesesi” başlıklı bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Derya UYĞUR

ÖNSÖZ

Kader konusu içerisinde kulların fiilleri bahsi tarih boyunca tartışılan meselelerdendir. Bilhassa 19. yy ve 20. yy'da Müslüman devletlerin gerilemesi ve Batı'nın gelişmesiyle kulların fiilleri bahsi yeniden gündeme gelmiştir. Bu zaman diliminde yaşayan Sabri Efendi kulların fiilleri meselesinde Eş'arî mezhebini benimseyip kulun hem cebr hem de tefvîzde olduğunu söyleyerek farklı bir tabir ortaya koymuştur. Sabri Efendi, kulların fiilleri meselesindeki görüşlerini *Mevkıfu'l Beşer* ve *Mevkıfu'l Akl* eserlerinde kaleme almıştır. Eserinde görüşlerini beyan ederken birçok Ehl-i Sünnet âliminin görüş ve düşüncelerini eleştirmiştir. Eleştirdiği âlimler arasında olan Zâhid el-Kevserî, Sabri Efendi'nin hatalı görüşlerini reddetmek ve Ümmet-i Muhammed'in konuyu doğru bir şekilde anlaması için *el-İstibsâr* eserini kaleme almıştır. Bu çalışmada, kulların fiilleri meselesi iki âlimin konu üzerinde yazmış oldukları eserlerindeki görüş ve delillerini mukayese ederek ele alınmıştır.

Yüksek lisans eğitimim boyunca benden yardımlarını esirgemeyen, akademik anlamda bana destek olan danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Betül DÖNMEZ TEKİN hocama ve hem lisans hem de yüksek lisans sürecinde kendisinden ilim tahsil ettiğim Dr. Öğr. Üyesi Salim SANCAKLI hocama, tezim hakkındaki görüşleri ve katkılarından dolayı jüri üyesi Dr. Öğr. Üyesi Tuba YILDIZ hocama, bu tez çalışmasına maddi anlamda destek veren Yalova Siirt Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Vakfı'na, tez döneminde gerek ilmi açıdan gerekse manevi açıdan beni destekleyen dostlarıma bilhassa Arş. Gör. Hülya KARABULUT'a ve Nesibe KÖSE'ye teşekkür ederim. Her zaman yanımda olan ve benden desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen (beni bir ömür boyu kalbinde taşıyan, Rabbimin en güzel nimeti) annem Sabahat UYGUR'a ve (Rabbime kavuşan, kalbimin bakisi) babam Cemil UYGUR'a teşekkür ederim. Acizliğimle Ümmet-i Muhammed'in hayrına bir nebze yardımcı olur niyetiyle yazdığım bu tezi sadaka-i cariye olarak babam Cemil UYGUR'a armağan ediyorum. Allah (c.c), Peygamberimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v), âline ve ashâbının (r.a) tamamına salât etsin. Çaba bizden, başarı Allah'tandır. Bütün övgüler âlemlerin Rabbi Allah'adır.

Şubat – 2025

Derya UYGUR

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN.....	i
ÖNSÖZ.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Amaç ve Önemi.....	1
1.3. Araştırma Yöntemi	3
1.4. Literatür İncelemesi.....	4
1.5. Kulların Fiilleri Meselesinin Tarihsel Seyri ve İki Âlimin Yaşadığı Dönemin Özellikleri.....	6
2. MUSTAFA SABRİ EFENDİ'NİN HAYATI VE KULLARIN FİİLLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	11
2.1. İlmî Hayatı.....	11
2.2. Siyasi hayatı.....	13
2.3. Eserleri.....	20
2.3.1. Sabri Efendi'nin yazdığı eserler	20
2.3.2. Sabri Efendi'nin gazete ve dergilerde yazdığı makalelerden derlenerek kitap haline getirilen eserleri.....	21
2.3.3. Yayınlanmayan eserleri	22
2.4. Mustafa Sabri Efendi'nin Kulların Fiilleri Hakkındaki Görüşleri	22
2.4.1. Kulların fiillerinde Allah'ın ezeli ilmi	23
2.4.2. Cüzî irâde ve ihtiyâr.....	25
2.4.3. İhtiyârî fiillerin sebebe ihtiyacı ve sebepsiz tercih meselesi.....	25
2.4.4. Allah'ın kulun kesbine göre yaratması	26
2.4.5. Kulun fiillerinde hem cebr hem de tefvîz altında olması.....	26
2.4.6 Kulların fiillerinde cebr tabiri	27
2.4.7. Kulların fiillerinden sorumlu olması.....	28
2.4.8. Vahdet-i vücud.....	29
3. ZÂHİD EL-KEVSERÎ'NİN HAYATI VE KULLARIN FİİLLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	31
3.1. Hayatı	31

3.2. Eserleri.....	36
3.2.1. Türkiye’de yazdığı eserleri	37
3.2.2. Mısır’da yazdığı eserleri	38
3.2.3. Ta’lik ve tashihini yaptığı eserler	40
3.2.4. Kevserî’nin kelâm hakkında kaleme aldığı makaleler.....	41
3.3. Zâhid el-Kevserî’nin Kulların Fiilleri Hakkındaki Görüşleri.....	42
3.3.1. Kulların fiillerinde Allah’ın ezeli ilmi	42
3.3.2. Cüzî irâde ve ihtiyâr.....	42
3.3.3. Kulun fiili kesbetmesi	43
3.3.4. Kulların fiillerinde cebr ve tefvîz.....	43
3.3.5. Kulların fiillerinden sorumlu olması.....	44
3.3.6. Hidâyet ve dalâlet	44
4. MUSTAFA SABRÎ EFENDİ VE ZÂHİD EL-KEVSERÎ’NİN KULLARIN FİİLLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİNİN MUKAYESESİ.....	46
4.1. Kulların Fiilleri Meselesinde Eserlerin Te’lif Edilme Sebebi.....	46
4.2. Sabri Efendi’nin Görüş Değiştirmesi	48
4.3. Kulların Fiillerinin Yaratılması ve Hidâyet ile Dalâlet Meselesi.....	50
4.4. Meşîet Âyetlerinin Tefsiri	55
4.5. İrâde: Cüzî İrâde ve Küllî İrâde.....	60
4.6. Tefvîk ve Hızlân.....	65
4.7. Kevserî’nin Sabri Efendi’yi Eleştirdiği Bazı Noktalar.....	66
4.8. Mustafa Sabri Efendi Eş‘arî mi Yoksa Cebri mi?	70
5. SONUÇLAR	72
KAYNAKLAR.....	75
ÖZGEÇMİŞ	80

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.s.	: Aleyhisselam
Bkz.	: Bakınız
b.	: bin/ ibn
c.c.	: Celle Celâluhû
çev.	: Çeviren
c.	: Cilt
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
mlf.	: Müellif
ö.	: Ölüm Tarihi
(r.a)	: Radıyallahu Anh
s.	: Sayfa
(s.a.v)	: Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
s.y.	: Sayı
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: ve diğerleri
yy	: Yüzyıl
nşr.	: Neşreden
thk.	: Tahkik eden

MUSTAFA SABRİ EFENDİ İLE ZÂHİD EL-KEVSERÎ'NİN KULLARIN FİİLLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİNİN MUKAYESESİ

ÖZET

Bu araştırma, kelâm alanında kader mevzusu içerisinde en çok tartışılan bahislerden biri olan kulların fiilleri meselesini, Osmanlının son dönem âlimlerinden Mustafa Sabri Efendi (ö. 1954) ve Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1952) görüşleri üzerinden ele almaktadır. Araştırma, kulların fiilleri meselesini Mustafa Sabri Efendi'nin *Mevkıfû'l-beşer tahte sultânî'l-kader* adlı eserindeki görüş, metod ve delillendirmeleriyle Zâhid el-Kevserî'nin *el-İstibsâr fi't-tehaddüs 'ani'l-cebr ve'l-ihtiyâr* eserindeki görüş, metod ve delillendirmelerini mukayese ederek kaleme almıştır. Sabri Efendi'nin *Mevkıful-Akl* eserinde hem kulların fiilleri meselesindeki görüşlerini beyan etmesi hem de Zâhid el-Kevserî'yi bu meselede eleştirmesi sebebiyle *Mevkıfu'l Akl* eseri de kaynak olarak incelenmiştir. Kulların fiilleri meselesinde, Sabri Efendi, Osmanlı topraklarında yaşadığı zamanlarda Mâtürîdî mezhebinin görüşlerini benimserken sürgün yıllarında bu konudaki görüşlerini değiştirip Eş'arî mezhebine geçmiştir. Fakat Sabri Efendi'nin bu konuda, kul hem cebr altında hem de tefvizdedir görüşü, Eş'arî mezhebine ait bir görüş değildir. Hatta Sabri Efendi'nin bu tabiri ile Eş'arî mezhebinin konu üzerindeki tabirleri hiç uyuşmamaktadır. Zira Eş'ariyye mezhebi, “kul, fiillerinde ne tefvîz ne de cebrdedir; ikisi arası bir durumdadır” görüşünü benimsemektedir. Sabri Efendi ise cebr ve tefviz kelimelerini aynı cümlede kullanıp kelimelere, kulların fiilleri bağlamında farklı manalar yükleyerek aslında Eş'arî mezhebinin görüşlerini savunduğunu iddia eder. Şimdiye kadar Eş'arî mezhebinde böyle bir tabire rastlanılmadığı için Sabri Efendi, görüşleri sebebiyle birçok kişi tarafından cebrî bir görüş benimsemekle itham edilmiştir. Mustafa Sabri Efendi'nin bu görüşü benimseme sebeplerini gerek hayatındaki yaşadığı olaylara gerek yapmış olduğu araştırmalara bakarak beyan etmeye çalışılmıştır. Cebrîyye mezhebinin benimsemekle itham edilen Sabri Efendi'nin, kulların fiilleri meselesinde Cebriyye mezhebinin mi yoksa Eş'ariyye mezhebinin mi benimsediği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Kulların fiilleri, Kader, Mustafa Sabri Efendi, Zâhid El-Kevserî

COMPARISON OF MUSTAFA SABRI EFENDI AND ZĀHID AL-KAWTHARĪ'S VIEWS ON HUMAN ACTIONS

ABSTRACT

This research examines the issue of human actions one of the most debated topics in theology within the context of fate through the perspectives of late Ottoman scholars Mustafa Sabri Efendi (d. 1954) and Zāhid al-Kawtharī (d. 1952). The study analyzes this issue by comparing the views, methods, and arguments presented by Mustafa Sabri Efendi in his work *Mawqif al-Bashar taḥta Sulṭān al-Qadar* with those of Zāhid al-Kawtharī in *al-Istibsār fī al-Tahadduth 'an al-Jabr wa al-Ikhtiyār*. Additionally, Sabri Efendi's *Mawqif al-'Aql* is examined as it not only articulates his perspective on human actions but also critiques Zāhid al-Kawtharī's stance on the matter. While living in Ottoman lands, Sabri Efendi adhered to the Māturīdī school of thought regarding human actions. However, his views evolved during his years in exile, leading him to adopt the Ash'arī school of thought. Notably, Sabri Efendi's position that humans are simultaneously subject to compulsion (*jabr*) and delegation (*tafwīd*) does not align with the traditional Ash'arī doctrine. In fact, his interpretation fundamentally diverges from the Ash'arī stance, which holds that human actions are neither fully compelled nor entirely delegated but occupy a middle ground between the two. Sabri Efendi, however, asserts that his views are consistent with the Ash'arī school, employing the terms *jabr* and *tafwīd* in the same sentence but attributing different contextual meanings to them in relation to human actions. Since such an expression is unprecedented within the Ash'arī tradition, Sabri Efendi has faced accusations of subscribing to a *Jabrī* (deterministic) view. This research seeks to elucidate Sabri Efendi's rationale for adopting this perspective by considering both his life experiences and the scholarly inquiries he undertook. Finally, we address whether Sabri Efendi, accused of endorsing the *Jabriyya* school, truly adopted its doctrines or if he instead remained aligned with the Ash'arī school in his views on human actions.

Keywords: Kalam, Human actions, Qadar, Mostafa Sabri Effendi, Zāhid al-Kawtharī

1. GİRİŞ

Bu bölümde araştırmamızın konusu, amacı ve yöntemi sunulduktan sonra çalışmanın daha iyi anlaşılması adına kulların fiilleri bahsinin tarihsel seyri ve Sabri Efendi'yle Zâhid el-Kevserî'nin yaşadığı dönem, genel hatlarıyla ele alınmıştır.

1.1. Araştırmanın Konusu

Kelâm alanında tartışılan meselelerden biri olan kulların fiilleri (*ef'âl-i 'ibâd*) bahsi üzerinde mezhepler farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bunlar içerisinde Ehl-i Sünnet'in görüşlerini savunan Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye mezhebinin görüşleri, Allah'ın kulun fiillerinin yaratıcısı, kulun da fiillerinin kâsibi olduğu şeklindedir. Ehl-i bid'at mezheplerden Cebriyye, kulun irâde ve kudretini ilga ederek fiilde sadece Allah'ın tesiri olduğunu savunur. Diğer Ehl-i Bid'at mezhebi Mu'tezile ise fiilin sadece kulun irâde ve kudretiyle meydana geldiği görüşünü benimsemektedir. Bu çalışmada, üzerinde farklı görüş beyan edilen kulların fiilleri meselesi, iki âlimin görüş ve delilleri ekseninde ele alınarak konu kısıtlanmıştır. Bir zamanlar Mâtürîdî görüşleri benimseyen Sabri Efendi, sürgün yıllarındayken görüş değiştirip Eş'arî mezhebine intisap eder. Lâkin, kulların fiilleri meselesi üzerinde kullanmış olduğu tabirler ne Eş'arî mezhebinin ne de diğer mezheplerin görüşleriyle uyumamaktadır. Zâhid el-Kevserî, Sabri Efendi'nin yaşamış olduğu zorluklar sebebiyle görüş değiştirip kulların fiillerinde Cebriyye mezhebini benimsediğini ifade eder. Bu çalışma, kulların fiilleri meselesini Osmanlı'nın son dönem âlimlerinden Mustafa Sabri Efendi ve Zâhid el-Kevserî'nin görüşlerini, eserleri *Mevkîfu'l-beşer tahte sultânî'l-kader* ve *el-İstibşâr fi't-tehaddüs 'ani'l-cebr ve'l-ihtiyâr* üzerinden mukayese ederek ele almaktadır. Bununla birlikte Mustafa Sabri Efendi'nin Zâhid el-Kevserî'yi eleştirdiği *Mevkîfu'l Akl* eserindeki görüşleri de incelenmiştir. Sabri Efendi'nin kulların fiillerinde görüş değiştirme sebeplerine ve görüşlerinde hangi mezhebi benimsediği izah edilmiştir. Çağdaş iki âlimin kulların fiilleri meselesindeki delillerini mukayese etmeden önce iki âlimin görüş ve düşüncelerinin daha iyi anlaşılması açısından hayatları tarihsel yöntemle analiz edilmiştir.

1.2. Araştırmanın Amaç ve Önemi

Kelâm âlimleri, kulların fiilleri meselesini kaza ve kaderin iki hususu üzerine ele alırlar. Bu iki husustan birincisi Allah'ın ilminin ve irâdesinin bütün her şeyi kuşattığını ve her şeyin yaratıcısı olduğunu kabul etmektir. İkincisi ise, kulların, fiillerinde hür olması ve fiillerinden sorumlu olmasıdır. Cebriyye, bu iki esasın orta yolunu ararken ikinci husus olan kuldaki irâdeyi ilga

edip onun hiçbir etkisinin olmadığını ifade eder. İlk hususa önem vererek Allah'ın kudretinin bütün her şeyi kuşattığını ve her şeyin yaratıcısı olduğunu benimsemektedirler. Mu'tezile mezhebi ise ikinci hususa yoğunlaşarak kulların hür irâdeleriyle fiillerinde tek tesir sahibi olduğunu ifade etmektedir. İki hususun orta yolunu bulmaya çalışan Mâtürîdî ve Eş'ârî mezhepleri, fiilin kulun irâdesiyle kesb edildiği ve Allah tarafından yaratıldığı görüşünde ittifak etmişlerdir. Bu çalışmada, kulları fiilleri meselesini, bir zamanlar Mâtürîdî iken sonradan Eş'ârî mezhebini benimseyen lâkin görüşleri sebebiyle Cebrî olduğu iddia edilen Sabri Efendi ve Mâtürîdî bir âlim olduğu halde Sabri Efendi tarafından Mu'tezilî olmakla itham edilen Zâhid el-Kevserî'nin görüş ve delillerini mukayese edilmiştir. Kulların fiilleri meselesini ele alırken özellikle aynı çağ ve çevrede yetişen, mesele üzerinde birbirlerine reddiye yazan iki âlimi seçilmiştir. Böylelikle yaşam tecrübesiyle beraber kişinin çevre ve olaylara bakış açısının kaderi algılamada ne derece etkili olduğunu Sabri Efendi ve Zâhid el-Kevserî'nin görüşleriyle tahlil etmeye çalışılmıştır.

Bu konuda literatür taraması yapıldığında Zâhid el-Kevserî ve Mustafa Sabri Efendi'nin kulların fiilleri meselesinde görüşlerini delilleriyle beraber ayrıntılı mukayese eden Türkçede bir tez veya müstakil bir eser bulunmadığı görülmektedir. Literatürde yazılan tezler ya sadece Zâhid el-Kevserî'nin kelâm ve bu konu hakkındaki görüşleri üzerine veyahut sadece Sabri Efendi'nin dinî ve kelâmî görüşleri üzerine yazılıp tezin bir kısmında kısa ifadelerle iki âlimin görüşleri ele alınmıştır. Mesele üzerinde iki âlimin görüşlerini ele alan bildiriler ve makaleler bulunmaktadır. Aynı zamanda 2022 yılında Arapça olarak yazılan bir çalışmada kulların fiilleri meselesi üzerine iki âlimin görüşleri kıyas edilmiştir. Önceden yapılan bu tür çalışmalar, literatür incelemesi kısmında daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı için burada kısaca değinilmiştir. Bu çalışmada, bahsedilen diğer çalışmalardan farklı olarak sadece iki âlimin kulların fiilleri meselesindeki görüşleri mukayese edilmemiştir. Bilakis eserleri üzerinden görüşlerini ele alırken aklî ve naklî delilleri ayrıntılı bir şekilde kıyaslanıp iki âlimin konu hakkındaki âyetleri ve hadisleri nasıl yorumladıklarını, söz konusu mesele üzerine vermiş oldukları mantikî önerme ve örnekleri nasıl ele aldıklarını, birbirlerine cevap verirken kullanmış oldukları üslup ve tarz da ele alınmıştır. Önceki yapılmış çalışmalardan farklı olarak bu araştırmada, Sabri Efendi'nin görüş değiştirme sebepleri ve görüşlerinde hangi mezhebi benimsediği mevzusuna açıklık getirmeye çalışılmıştır.

Bu araştırmanın amacı, kulların fiilleri meselesinde dört mezhebin görüşlerini iki âlimin görüşleri çerçevesinde aklî ve naklî delillerle kıyas edip konuya çok yönlü ve objektif bir şekilde açıklık getirmeye çalışmaktır. Bir diğer amacı, Sabri Efendi'nin yaşantısı ve görüş

değiştirme nedenleri ele alınarak kişinin kader mevzusunda insanın fiillerine bakış açısının yaşam tecrübeleriyle mi yoksa araştırmalar neticesiyle mi oluştuğunu beyan etmektir. Ayrıca cebri görüşleri benimsemekle itham edilen Sabri Efendi'nin, kulların fiilleri meselesinde Cebri mi yoksa Eş'arî mi olduğu tartışması kendi görüşleri üzerinden izah edilmiştir.

1.3. Araştırma Yöntemi

Bu çalışma, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Mustafa Sabri Efendi'nin kulların fiilleri hakkındaki görüşlerinde, hayatı boyunca yaşadıklarının tesiri büyüktür. Dolayısıyla çalışmanın ilk bölümünde Sabri Efendi'nin hayatını ayrıntılı tarihsel bir analizle incelenmiştir. Sabri Efendi'nin hayatındaki olayları incelerken Sabri Efendi'nin *Mevkıfû'l-Beşer* ve *Mevkıfû'l Akl* eserleriyle beraber *Tasvîr-i Efkâr*, *Yeni Gazete*, *Akşam Gazetesi* ve *Vakit Gazetesinde* kaleme aldığı yazılarından faydalanılmıştır. Sabri Efendi'nin hayatını ayrıntılı bir şekilde ele alan İbrahim Bayram'ın *Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendinin Dini Düşüncesi* (Bayram, 2018) adlı eserinden istifade edilmiştir. Sabri Efendi'nin ve Zâhid el-Kevserî'nin talebelerinden olan Ali Ulvi Kurucu'nun *Hatıralar* (Kurucu, 2010) eserinden de tezde yararlanılmıştır. Üçüncü bölüme hazırlık mahiyetinde Sabri Efendi'nin kulların fiilleri meselesindeki görüşleri ele alınmıştır. Sabri Efendi'nin görüşleri ele alırken çoğunlukla *Mevkıfû'l Beşer* eseri kaynak edinildi.

İkinci bölümde Sabri Efendi'nin çağdaşı ve Şeyhülislâm vekili Zâhid el-Kevserî'nin hayatını ve görüşleri kaleme alınmıştır. Kevserî'nin hayatını ele alırken “*Makalâtü'l-Kevserî'nin mukaddimesi*”nde yer alan Ahmed Hayri'nin “*el-İmam el-Kevserî*” (Kahire: el-Mektebetü'l Ezheriyye li't-Tülas, 1994)¹ (Hayri, 1994) eseriyle Mehmet Emin Özafşar'ın “*Muhammed Zâhid El-Kevserî Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği*” (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989)² (Özafşar, 1989) eserlerinden yararlanılmıştır. Sabri Efendi ve Zâhid el-Kevserî aynı dönemde yaşamış olsalar da yaşamış oldukları olaylar tamamen aynı değildir. Zira Sabri Efendi âlim kişiliğinin yanında daha çok siyasi kimliğiyle ön plana çıkarken Kevserî ise âlim kimliğiyle tanınır. Bu sebeple aynı dönemde yaşamış iki âlimin hayatları ayrı ayrı ele alındı. Böylelikle yaşadıkları olayların kulların fiilleri meselesinde düşünce sistemlerini ne derece etkilediği gözler önüne sermeye çalışıldı.

¹ Ahmed Hayri, “*el-İmam el-Kevserî*” (*Makalâtü'l-Kevserî'nin giriş kısmı*), Kahire: el-Mektebetü'l Ezheriyye li't-Tülas, 1994.

² Mehmet Emin, Özafşar, “*Muhammed Zâhid El-Kevserî Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği*”, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1989.

Üçüncü bölümde Sabri Efendi ve Zâhid el-Kevserî'nin kulların fiilleri hakkındaki görüşleri eserleri üzerinden mukayese edilmiştir. Kevserî'nin yazdığı *el-İstibsâr* eseriyle Sabri Efendi'nin telif ettiği *Mevkîfu'l Beşer* eserini mukayese ederken, Sabri Efendi'nin kulların fiilleri meselesini *Mevkîfu'l Akl* eserinde ele alıp Kevserî'nin görüşlerini eleştirmesi sebebiyle bu eserdeki görüşleri de *el-İstibsâr* eserindeki görüşlerle kıyaslanmıştır. İki âlimin görüşleri, kulların fiilleri meselesindeki bahisler üzerinde aklî ve naklî delillerin karşılıklı olarak kıyaslanmasıyla kaleme alınmıştır. Üçüncü bölümde Sabri Efendi'nin görüş değiştirme sebepleri ele alınıp konuya açıklık getirilmiştir. Ayrıca Sabri Efendi'nin kulların fiillerindeki görüşlerinde Cebrî mi yoksa Eş'arî mi olduğu sorusuna cevap verilmiştir.

1.4. Literatür İncelemesi

Kulların fiilleri meselesinde Mustafa Sabri Efendi ve Zâhid el-Kevserî'nin görüşlerini ele alan Türkçe çalışmalardan Ömer Aydın'ın “*Mehmet Zâhid Kevserî ile Mustafa Sabri Efendi'nin Kader konusundaki tartışması*”³ (Aydın, 2007) adlı sempozyum bildirisi, iki âlimin kulların fiilleri üzerinde tartışma nedenlerini ve konu üzerinde genel görüşlerini kısaca ayrıntıya girmeden ele almıştır. Recep Alpyağıl, “*Zahid Kevseri- Mustafa Sabri Efendi “Karşılaşması”nın Anlam ve Önemi*”⁴ (Alpyağıl, 2007) adlı bildirisinde karşılaşma mefhumunu beyan ettikten sonra iki âlimin birbirlerine hangi üslupta ve ne şekilde cevap verdiğini inceler. Recep Alpyağıl, iki âlimin karşılaşmasını Mâtürîdî ve Eş'arî mezhebinin karşılaşması olarak değerlendirip karşılaşmanın önemini vurgular. Hüseyin Doğan'ın *Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri'nin ‘Mevkîfu'l-Beşer Tahte Sultânî'l-Kader İsimli Eserinin Kelâm Açısından Bir Tahlili*”⁵ (Doğan, 2018) isimli makalesinde, Sabri Efendi'nin hayatını, eserin muhtevasını, Sabri Efendi'nin eserde kalem aldığı kulların fiilleri hakkındaki görüş ve açıklamalarını aktarır. Daha sonra Hüseyin Doğan, Sabri Efendi'nin kulların fiilleri bahsini ‘sır’ olarak nitelemesinin aslında Sabri Efendi'nin mevzuyu anlayıp açıklama noktasında kafasının karışması ve meselenin üstesinden gelememesinin neticesinde bu şekilde tavsif ettiğini belirtir. Makalenin son kısmında Sabri Efendi'nin eserde beyan ettiği görüşlerini kader ve irâde çerçevesinden tahlil edip bu görüşü benimseme sebeplerine değinir. Fatih Çelikel, “*Mustafa*

³ Ömer Aydın, “*Mehmed Zahid Kevserî ile Mustafa Sabri Efendi'nin kader konusundaki Tartışması*”, Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevserî Sempozyumu Bildirileri 24-25 Kasım 2007 (Düzce: Düzce Belediye Başkanlığı, 2007), s. 640-647.

⁴ Recep Alpyağıl, “*Zâhid Kevserî- Mustafa Sabri Efendi “Karşılaşması”nın Anlam ve Önemi*”, Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevserî Sempozyumu Bildirileri 24-25 Kasım 2007 (Düzce: Düzce Belediye Başkanlığı, 2007), 707-714.

⁵ Hüseyin Doğan, “*Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi'nin ‘Mevkîfu'l-Beşer Tahte Sultânî'l- Kader’ İsimli Eserinin Kelâm Açısından Bir Tahlili*”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22, (Sonbahar, 2018), 610-622.

Sabri Efendi'nin Kaderle İlgili Bazı Ayetlere Dair Yorumlarının Tahlili"⁶ (Çelikel, 2022) adlı makalesinde Sabri Efendi'nin kulların fiilleri meselesindeki görüşlerini aktardıktan sonra kulların fiilleri hakkında inen âyetleri yorumlamasını diğer âlimlerin yorumlarıyla tahlil etmiştir. Aynı zamanda Sabri Efendi'nin âyetler hakkındaki yorumlarını Kevserî'nin görüş ve âyetler üzerindeki açıklamalarıyla da kıyas etmiştir. Fatih Çelikel'e göre Sabri Efendi'nin bazı âyet yorumları hatalı iken Kevserî'nin yorumları daha isabetlidir. Metin Şencan'ın *Said Nursi ve Mustafa Sabri Efendi'nin Kader görüşlerinin Karşılaştırılması*⁷ (Şencan, 2017) adlı yüksek lisans tezi üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Said Nursi'nin hayatı ve kader hakkındaki görüşlerini ele almış, ikinci bölümde ise Mustafa Sabri Efendi'nin hayatı ve kader hakkındaki görüşlerini aktarmıştır. Şencan, tezinin üçüncü bölümde iki âlimin sadece görüşlerini tablo üzerinde karşılaştırıp değerlendirmiştir.

Sabri Efendi'nin yazdığı *Mevkîfu'l Akl* eserinin ilk iki cildi, 2005'te Osman Erdem tarafından tercüme edilip *Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin Mısır Ulemâsıyla İlmî Münâkaşaları*⁸ (Mustafa Sabri Efendi, 2005) başlığı ile neşredilmiştir. Fakat bu çalışmada, Hüseyin Nohut tarafından 2023'te tercüme edilen ve *Mevkîfu'l Akl Akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Rasûlleri Karşısındaki Konumu* (Mustafa Sabri Efendi, 2023) başlığıyla neşredilen kitap kaynak edinilmiştir.

Kulların fiilleri meselesinde yapılan tezlere bakıldığında iki âlimin görüşlerini mukayese eden Türkçede müstakil bir çalışma olmamakla beraber Mustafa Sabri Efendi veya Muhammed Zâhid el-Kevserî hakkında yapılan çalışmalarda kulların fiilleri mevzusunun geçtiği kısımlarda iki âlimin görüşlerine değinilmiştir. Osman Verim'in "*Muhammed Zâhid el-Kevserî (1879-1951)'nin Hayatı, Eserleri ve Kelâmî Görüşleri*"⁹ (Verim, 2006) adlı yüksek lisans tezinde Kevserî'nin kulların fiilleri hakkındaki görüşlerini ele alırken hem diğer mezheplerin görüşlerine hem de Sabri Efendi'nin görüşlerine yer verip iki âlimin birbirlerini eleştirdikleri noktaları aktarmıştır. Ramazan Avcı'nın "*Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Hayatı ve Kulların Fiilleri Hakkındaki Görüşleri*"¹⁰ (Avcı, 2007) adlı yüksek lisans tezinde Kevserî'nin hayatını

⁶ Fatih Çelikel, "*Mustafa Sabri Efendi'nin Kaderle İlgili Bazı Ayetlere Dair Yorumlarının Mukayeseli Tahlili*", Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi, 6/2(Aralık 2022), 770-793.

⁷ Metin Şencan, *Said Nursi ve Mustafa Sabri Efendi'nin Kader görüşlerinin Karşılaştırılması*, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017),1-106.

⁸ Mustafa Sabri Efendi, *Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin Mısır Ulemâsıyla İlmî Münâkaşaları*, çev. Osman Erdem, İstanbul: Gül Yayınevi, 2005.

⁹ Osman Verim, "*Muhammed Zâhid El-Kevserî'nin Hayatı, Eserleri Ve Kelâmî Görüşleri*", (İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 1-106.

¹⁰ Ramazan Avcı, "*Muhammed Zâhid El-Kevserî'nin Hayatı Ve Kulların Fiilleri Hakkındaki Görüşleri*", (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 1-91.

ayrıntılılarıyla aktardıktan sonra *el-İstibsâr* eserini tercüme eder. Son bölümde eserin tahlilini yaparken Sabri Efendi'nin kulların fiilleri meselesindeki görüş ve delillerini kısaca ele alıp Kevserî'nin Sabri Efendi'nin görüş ve delillerine yazdığı cevapları beyan eder. İbrahim Bayram “*Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*”¹¹ (Bayram, 2018) adlı eserinde Allah-insan münasebeti bölümünde Sabri Efendi'nin kader ve kulların fiilleri hakkındaki görüşlerini ele alırken bazı noktalarda Kevserî'nin görüş ve cevaplarına da yer vermiştir.

Arapça literatür taramasında kulların fiilleri meselesini Sabri Efendi ve Zâhid el-Kevserî'nin görüşleri ekseriyetinde mukayese edip tahlil eden müstakil bir çalışma yapılmıştır. 2022 yılında Raîd Abdulcevad Ali Rebîa'nin “*Mesâil-Hilafî fî ef'âlî'l-İbâd beyne's-Şeyh Mustafa Sabri ve 's-Şeyh Muhammed Zâhid el-Kevserî*” adlı tezinde iki âlimin hayatlarını çok kısa bir şekilde ele aldıktan sonra ittifak ettikleri ve ihtilaf ettikleri görüşlerini aktarmıştır. Mesele üzerinde önce iki âlimin görüşlerini sonra meseledeki ihtilaf ettikleri noktayı ve bu noktada birbirlerine vermiş oldukları cevapları ele alıp konu hakkında Mâtürîdî ve Eş'arî mezheplerinin telakkilerini beyan eder. Her meseleyi bu şekilde ele aldıktan sonra şahsi eleştirel tahlillerini dile getirmiştir. Yazar, cüzî irâde hususunda Sabri Efendi'nin görüşünün doğru olduğunu ve Eş'arî mezhebinin de bu görüşte olduğunu belirtir.

1.5. Kulların Fiilleri Meselesinin Tarihsel Seyri ve İki Âlimin Yaşadığı Dönemin Özellikleri

Allah'ın bütün her şeyi ezeli ilmiyle bilip hükmetmesi diye tarif edilen kader meselesi, kelâm ilminin tartışmalı konularındandır.¹² Aslında kader problemi insanın bulunduğu bütün zaman dilimlerinde incelenen bir konudur. Yahudilik ve Hristiyanlık dinleriyle beraber farklı din, mezhep ve cemaatlerde hatta teoloji ve felsefe alanlarında tartışılan bir konudur. Kader konusunun tartışılan odak merkezi ise kulların fiilleri meselesidir. Kulların fiilleri kavramı kelâm ilminde genellikle kader problemi içerisinde “a'mâlü'l-ibâd” veya “ef'âlü'l-ibâd” başlığı ile incelenmektedir.¹³ Ef'âlü'l-ibâd (kulların fiilleri) terimi, insan hürriyetini açıklamak için kullanılır. İnsanın fiillerinin hür bir irâdeyle mi yoksa irâdesi dışında gerçekleşen ilâhî bir irâdeyle mi gerçekleştiği sorusuna cevap arar.

¹¹ İbrahim Bayram, *Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendinin Dini Düşüncesi*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018).

¹² Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/58.

¹³ Mustafa Said Yazıcıoğlu, “Fiil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/60.

Kulların fiilleri konusunda Kur'an'da birçok âyet bulunmakla beraber Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de bu mesele hakkında hadisleri mevcuttur. Kulların fiilleri Hz. Peygamber'den (s.a.v) sonra itikadî bir problem olmuştur. Hatta Hz. Muhammed (s.a.v) döneminden sonra ortaya çıkmış ilk itikadî mesele olarak görülmektedir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde kulların fiilleri üzerine tartışmaların başlamasına sebep olarak Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Sıffin Savaşı, Cemel Vakası gibi siyasi iç meseleler gösterilmektedir. Bilhassa kulların fiilleri meselesi Sıffin Savaşından sonra gündeme gelmiştir. Müslümanların birbirleriyle savaştıkları bu savaşta kebâir meselesi içerisinde büyük günah işleyen kimsenin durumunun hükmü tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalar esnasında, kulun fiillerinde hür olup olmadığı gibi konular da gündeme gelmiştir. Bu konu hakkında Hz. Ali'ye, kulun fiillerinde mecbur mu yoksa mecbur değil mi olduğu sorulmuş, Hz. Ali de kadere iman edilmesi gerektiğini, lâkin bu durumun kulun fiillerinde icbar altında olduğu mânasına gelmediğini dile getirmiştir.¹⁴

Tâbiîn devri Emevî devletinde, siyasî ve toplumsal bazı meselelerin etkisiyle kulun fiilleri Allah'a nispet edilerek insanın fiillerinde icbar altında olduğu fikri yayılmıştır. Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 680), yaptığı ve yapacağı eylemleri meşrulaştırmak için kulların fiillerinin icbar altında olduğu şeklinde bir yorumda bulunarak kendisini devletin başına getirenin ve yaptığı her fiili yaratanın Allah olduğunu iddia etmiştir. Böylelikle bütün yaptıklarında isabetli ve doğru davrandığının halk tarafından kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁵

Kaynaklarda ise bu cebr görüşünü ilk ortaya atanın Cehm b. Safvân olduğu ve onun Cebriyye'nin lideri olarak görüldüğü geçer. O dönemin âlimlerinden Ma'bed el-Cühenî (ö. 83/702), Gaylân ed-Dımaşkî (ö. 120/738), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Amr b. Dînâr (ö. 126/744), Mekhûl eş-Şâmî (ö. 731) , Vehb b. Münebbih (ö. 738) gibi isimler ise cebr fikrini reddederler.¹⁶ Gaylân ed-Dımaşkî tarihte kaderi reddedip kulun fiillerinde hür olduğunu iddia eden ilk kişidir.¹⁷

Emevî devletinin son dönemlerinde, Abbâsî devletinin ilk dönemlerinde yaşamış olan İmâm-ı Âzam Ebû Hânîfe (ö. 150/767), kulun fiillerinin Allah tarafından ilâhî ilim ve irâdeyle meydana geldiğini kabul etmekle birlikte kulların da fiillerinde etkisinin olduğunu söylemiş ve cebr

¹⁴Yazıcıoğlu, "Fiil", 13\60.

¹⁵ Kâdî Abdulcabbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, nşr. George C. Anawati, (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1962), 8/4; Fuâd Seyyid, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, (Beyrut: Dâru'l-Farâbî, 2017), s.143-148; Yavuz, "Kader", 24/59.

¹⁶ Yazıcıoğlu, "Fiil", 13\60.

¹⁷ Cihat Tunç, "Gaylân ed-Dımaşkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13\414.

fikrini reddetmiştir.¹⁸ Kulların fiilleri meselesinde bir diğer görüş kulun fiillerinde Allah'ın bir etkisinin bulunmadığı, kulun, fiillerini kendi özgür irâde ve gücüyle meydana getirdiği düşüncesidir. Bu görüşü savunan fırka Mu'tezile ve Kaderiyye mezhepleridir. Abbâsî Devletinin Me'mûn, Mu'tasım-Billâh ve Vâsık-Billâh dönemlerinde Mu'tezilî görüşler yaygınlaştığı için bu dönemde de kulların fiillerinde hür olduğu telakkisi çoğalmıştır. Abbâsî döneminde teşekkül eden Ehl-i sünnet mezheplerinden Eş'ariyye mezhebi ile Mâtürîdiyye mezhebi ise kulların fiilleri meselesinde kulun fiilinin yaratıcısının Allah, fiili kesb edenin kul olduğunu söyleyerek orta yolu bulmaya çalışmışlardır.

Büyük Selçuklu Devleti döneminde Tuğrul Bey'in (ö. 1063) veziri Kündürî'nin (ö. 1064) mezhebi bağlılığından dolayı Mu'tezilî fikirlerin hâkim olması hasebiyle kulların fiilleri hakkındaki düşünce sistemi de bu doğrultuda gelişmiştir. Alparslan (ö. 1072) döneminde vezir Nizâmülmülk'ün (ö. 1092) desteği ile Eş'arîlik mezhebi ve görüşleri benimsenmiştir.¹⁹ Bu sebeple kulların fiilleri konusunda Eş'arî telakkisi üzerine eserler yazılmıştır. Örneğin Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Risale fi'l-cebr ve'l-kader* adlı eserinde yer alan *el-Metâlibü'l-âliye* isimli kısım, kulların fiilleriyle ilgili bölümdür.²⁰

Osmanlı Devleti dönemine geldiği zaman Sünnîliğin iki ana damarı olan Mâtürîdîlik ve Eş'arîlik mezhepleri Osmanlı topraklarında hâkim konumdaydı. Halkın çoğunluğu Mâtürîdî mezhebini benimserken medreselerde Eş'arî öğretileri daha yaygındı. Bu sebeple kulların fiilleri meselesinde de Mâtürîdî ve Eş'arî mezheplerinin görüşleri benimsenmiştir. Osmanlı döneminde kulların fiilleri üzerine yazılan risalelerde Cebriyye ve Mu'tezile'nin görüşleri bir karşıt görüş olarak yer almaktadır.²¹ Mâtürîdîliğe mensup müellifler kulların fiilleri bahsini daha çok irâde-i cüz'iyye; Eş'arîliğe mensup olanlar ise kaza ve kader başlığıyla isimlendirmeye yakındırlar.²²

¹⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, çev. Mustafa Öz, (İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri içinde), (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), s. 72-73; Yazıcıoğlu, "Fiil", 13\60.

¹⁹ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31\393.

²⁰ Fahreddin er-Râzî, "el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmi'l-ilâhî", thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987), 9/5-390; Yusuf Şevki Yavuz, "el-Metâlibü'l-Âliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/402-403.

²¹ Hilmi Kemal Altun, "Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kaza-Kader Risaleleri ve Taşköprüzâde'nin Risâle fi'l-Kaza ve'l-Kader Adlı Eseri", (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2010), s.82.

²² Rıdvan Özdiñç, "Osmanlı İrade, Kaza ve Kader Risaleleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14\27, 2016, s.190.

Kulların fiilleri bahsinin tarihsel gelişimini kısaca ele aldıktan sonra Osmanlı Devleti'nin son zamanları ile Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde cereyan eden siyasi ve fikir olayları incelemekte fayda görüyoruz. 1908 yılında Sultan II. Abdülhamid döneminde II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden bir yıl sonra 31 Mart Vakasıyla II. Abdülhamid tahtan indirilmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimdeki etkisi çoğalmıştır. Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı Devleti içerisinde Bâb-ı Âli baskını ile İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kamil Paşa Hükümeti'ne karşı bir darbe gerçekleştirerek yönetimi ele geçirmiştir. 1918 yılında Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşını kaybetmiş ve Mondros Ateşkes Anlaşmasını imzalamıştır. Savaş sonrası Osmanlı topraklarının İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesiyle 1919 yılında ülke genelinde Milli Mücadele başlamıştır. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasıyla beraber ülkede yeni bir devlet ve yeni bir rejim kurulmuştur. Saltanat ve hilafet kaldırılmış, din ve devlet işleri ayrılarak laik bir sistem getirilmiştir. Osmanlı hanedanına mensup kişilerle beraber birçok kişi 150'likler listesiyle ülkeden sınır dışı edilmiştir.²³

Cumhuriyet döneminde, hukuk, eğitim, sağlık, ekonomik ve diğer sistemleri, Batı esas alınarak düzenlenmiştir. Osmanlı döneminde hâkim olan fikir akımları, Osmanlıcılık, Batılılaşma, İslâmcılık, Milliyetçilikti. Cumhuriyet döneminde Milliyetçilik ve Batılılaşma akımları daha ön plana çıktı. Dünya genelinde materyalizm, reform materyalizm, pozitivizm ve natüralizm gibi fikir akımları, Darwin teorisi gibi birçok teori toplum arasında yayılmaya başlamıştır. Batıda ortaya çıkan bu görüşler İslâm âleminde de tartışma konusu olmuştur. Kadının hürriyeti, tesettür meseleleri de İslâm âleminde tartışılmıştır. İnsanların fiilleri; özgürlük, sorumluluk açısından tekrar gündeme getirilmiştir. Müslüman devletlerin geri kalmışlığının en büyük sebeplerinden birinin kader inancı olduğu iddia edilmiştir. Bu nedenle bazı Müslüman ilim adamları, Batıya özenerek kulların fiilleri konusunda Ehl-i Sünnet'e aykırı görüşler benimseyip konuyla ilgili eserler telif etmişlerdir.²⁴ Diğer âlimler ise Ehl-i Sünnet'in görüşlerini benimsemeye devam ederken bir yandan da hatalı görüşlerle mücadele etmişlerdir.²⁵

²³ Şaduman Halıcı, “Yüzellilikler”, *Atatürk Ansiklopedisi* (Erişim 20 Şubat 2025).

²⁴ Bkz. Murat Kılıç, “*Cumhuriyetin İlk Yıllarında Dinin Denetlenmesi ve Muhafazası Meselesi*”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 18 (2017), 295-317.

²⁵ Bu kişiler arasında; Mustafa Sabri Efendi, Zâhid el-Kevserî, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), Mehmet Âkif Ersoy (ö. 1936), Said Nursi (ö. 1960), Abdülhakim Arvâsî (ö. 1953), Babanzâde Ahmet Naim Bey (ö. 1934) gibi âlimler bulunmaktadır. İsmail Kara, “*Türkiye’de Din ve Modernleşme (Modernleşme Teşebbüslerinin Dinîleşmesi) Metodolojik Temel Problemler*”, *Modernleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye*, ed. Prof. Dr. Osman Orman, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2001), 189-205.

Bu zaman dilimlerinde yaşamış olan Şeyhülslâm Mustafa Sabri Efendi ve âlim Zâhid el-Kevserî, İslâm dinini zararlı fikir akımlarına karşı savunup birçok hatalı görüşleri aklî ve naklî delillerle çürütmüşlerdir. Lâkin Sabri Efendi ve el-Kevserî her konuda ittifak halindeyken kulların fiilleri meselesinde tartışıp mesele üzerinde birbirlerine reddiye eser yazmışlardır. Bu dönemde yaşanan fikirsel akımlar ve buhranlar, Sabri Efendi'nin mezhep değiştirmesine, Kevserî'nin ise benimsediği Mâtürîdî mezhebinin delillerini sağlamlaştırmasına sebep olmuştur. Kulların fiilleri meselesinde iki âlimin görüş ve delillerini mukayese etmeden önce düşünce sistemlerinin şekillendiği hayatları incelenecektir.

2. MUSTAFA SABRİ EFENDİ’NİN HAYATI VE KULLARIN FİİLLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

2.1. İlmî Hayatı

Osmanlı Devleti’nin son Şeyhülislâmı Mustafa Sabri Abidin Efendi, 12 Rebûlevvel 1286'da (22 Haziran 1869) Tokat’a bağlı Kat köyünde doğmuştur.²⁶ Köydeki Asarkaya (Karabacak) ailesindendir. Kaynaklarda künyesiyle beraber isim silsilesi, Tokatlı Mustafa Sabri b. Ahmed b. Muhammed el-Kazabadi olarak geçmektedir. Bir zamanlar Şeyhülislâm makamında görev yaptığı için “Şehyülislâm” ve ilim ehlerinden olması hasebiyle “Efendi” şeklinde anılmaktadır. Babası kadı Ahmed Efendi'dir. *Mevkîfî'l-akl* eserinin önsözünde “babamın ruhuna” diye başlayarak babasının Mustafa Sabri Efendi'nin ilmi hayatına ne kadar ihtimâm verdiğinden söz etmektedir. Önsözde babasının Mustafa Sabri Efendi'nin 22 yaşındayken Fatih Camiinde müderrislik yapması üzerine Mustafa Sabri Efendi'nin en az otuz yaşına kadar ilim tahsiline devam etmesi gerektiğini söylemiştir.²⁷ Babasının razı olmadığı diğer durumlar ise devlet memuriyetinden maaş alması ile Şeyhülislâm olmasıdır. Aynı zamanda önsözde annesinden de övgülerle bahsederek annesinin Allah’ın rızasını kazandıracak amellerde babasıyla yarıştığını ve ilim yolculuğunda Sabri Efendi’ye çok destek olduğunu ifade eder.²⁸ Mustafa Sabri Efendi’nin eşi, aynı zamanda hocası olan Ahmed Asım Efendi’nin kızı, Ulviye Hanım’dır. Bu evlilikten, 1897-1983 yılları arasında yaşamış olan İbrahim Sabri adında bir oğlu ve Sabiha ile Nezahat (ö. 1986) adlarında iki kızı dünyaya gelmiştir.²⁹

İlmi şahsiyeti Tokat, Kayseri ve İstanbul şehirlerinde gelişmiştir. İlk tedrisatına kendi memleketi Tokat'ta başlamıştır. Hafızlığını on yaşındayken Tokat'ta tamamlamıştır. İslâmî ilimlerde fıkıh âlimi Zûniyezâde Ahmed Efendi’den ders görüp icâzet aldı. Aynı zamanda burada Kutbeddin Razi’nin (ö. 766/1365) *Şemsiye* şerhinden *Tasavvurat* kitabını okudu. Ardından Kayseri’ye giderek o dönemin meşhur âlimlerinden Divrikli Mehmed Emin Efendi’nin (ö.1908) ders halkasında sarf, nahiv, kıraat, mantık, kelâm, hadis, tefsir, fıkıh ve fıkıh usulü gibi ilimleri öğrenmiştir. Daha sonra İstanbul’a gelerek Fatih Camii Medresesi’nde

²⁶ İbrahim Bayram, “*Mustafa Sabri Efendi*”, İslâm Düşünce Atlası (Erişim 24 Aralık 2024); Yusuf Şevki Yavuz, *Mustafa Sabri Efendi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31\350.

²⁷ Mustada Sabri Efendi, “*Mevkîfî'l-Akl ve'l-ilm ve'l-âlem min rabbi'l-âlemin ve ibâdihi'l-mürselin*”, (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2007), I/5.

²⁸ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkîfî'l-Akl, İlim ve âlemlerin Rabbi ve Rasulleri Karşısındaki Konumu*”, çev. Hüseyin Nohut (İstanbul: Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi, 2023), 1/30.

²⁹ Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülİslâmları*, (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972), s.254.

eğitim aldı. Mehmed Atıf Bey ve Huzur Dersleri müderrislerinden (Meşihatı İslâmiyye ders vekili) Gümülcineli Allame Ahmed Asım Efendi'nin (ö. 1911) öğrencisi olup hocalarından çeşitli alanlarda icazetname alma şerefine nail olmuştur.³⁰

Medrese eğitimini tamamlayanların müderris olabilmek için girdikleri ruûs sınavını "yüksek derece" ile geçerek yirmi iki yaşında müderrislik unvanını alarak Fâtih Camii'nde göreve başladı.³¹ Fakat Mustafa Sabri Efendi'nin babası onun göreve erken yaşta başlamasından pek de memnun olmamıştır. Sabri Efendi'nin Fatih Camii'ndeki görevi 1898 yılına kadar devam etmiştir. Burada bulunduğu zaman diliminde yaklaşık elli öğrenciye icazet vermiştir.³² İcazet verdiği öğrencileri arasında Sahîh-i Buhârî mütercim ve şârihi Kâmil Mîras (ö. 1957), Mescid-i Aksâ müderrislerinden Muhammed Sabri Abidin ve Niksar müftüsü Said Efendi de bulunmaktadır. Mustafa Sabri Efendi Fatih Camii'nde müderrislik görevini ifa ederken 1896 yılında Beşiktaş Âsâriye Camii'nde imamlik ve müderrislik yapmıştır.³³

1898 yılında Mustafa Sabri Efendi padişahın katıldığı Huzûr derslerine en genç üye sıfatıyla katılmış ve Huzûr Dersleri Muhâtaplığına getirilmiştir.³⁴ 1914 yılına kadar Huzûr Derslerindeki görevine devam etmiştir. Huzûr Dersleri Muhâtaplığı yaptığı için dördüncü dereceden Osmanî ve Mecîdî Nişanları ile ödüllendirilmiştir. 16 Ocak 1900'de Kitabet-i Şehriyari protokolüne katılıp Yıldız Sarayı'nda, Sultan II. Abdülhamid'in kütüphanesinde Hâfız-ı Kütüb (Özel Kalem Müdürlüğü) görevine getirilmiştir.³⁵ Bu esnada Şeyhu'l-Kurra Köse Niyazi Efendi'den kıraat ilminde icâzet almıştır (1899/1900).

1904 yılında Fatih Camii'nde müderrislik görevine tekrar geri dönmüş ve burada tedris vazifesine beş yıl devam etmiştir. 1906 yılında Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyye üyeliğine seçilmiştir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra 12 Ağustos 1908 yılında İstanbul'da açılan

³⁰ Yusuf Kılıç, “Şeyhülİslâm Tokatlı Mustafa Sabri Efendi Hayatı-İlmi Şahsiyeti-Eserlerinin Tahlil Tenkidi”, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, ed. S. Hayri Bolay vd. (Tokat: Tokat Valiliği İbn Kemal Araştırma Merkezi, 1987), s. 615.

³¹ Tevfik İslâm Yahya, *Şeyhülİslâm Mustafa Sabri*, çev. Zakir Aras (Konya: Çizgi Kitabevi, 2017), s.20; Nazım Büyükbay, “Şeyhülİslâm Mustafa Sabri Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukuk Usulü İle İlgili Görüşleri”, Ekev Akademi Dergisi, 66 (Bahar 2016), 484.

³² Altınsu, *Osmanlı Şeyhülİslâmları*, s.254.

³³ Altınsu, *Osmanlı Şeyhülİslâmları*, s.254

³⁴ Huzur diğer adıyla Huzûr-i Hümayûn dersleri 1759 yılından beri Ramazan aylarında padişahların huzurunda yapılan tefsir dersleridir. 1924 yılında kaldırılmıştır. Bkz. Mehmet İpşirli, “Huzur Dersleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18\441-444.

³⁵ Altınsu, a.g.e. s.254.

Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye Derneğinin kuruluşunda yer almıştır. Cemiyet-i ilmiyenin çıkardığı “*Beyânü'l-Hak*” isimli haftalık derginin başmuharrirliğini yapmıştır.³⁶

İslâm’a yöneltilen eleştirilere karşı cevaplarını bu gazetenin “*İslâm’da Hedefi-Münakaşa Olan Mesâil*” başlığı altında vermiştir. Bu makaleler daha sonra *Meseleler* adıyla kitap halinde basılmıştır.³⁷ 18 Kasım 1918’de Hamdi Yazır (ö. 1942), İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946), Mehmet Akif (ö. 1936) ve Said Nursi (ö. 1960) gibi önemli kişilerin bulunduğu Dâru’l-Hikmeti’l-İslâmiyye azalığına tayin edilmiştir. Dâru’l-Hikmeti’l-İslâmiyye müessesesi, o zamanki çağda var olan İslâm’ı zedelemek için ortaya çıkan fikir ve akımlara karşı aklî ve naklî delillendirme ile savunma yapmak ve İslâm âleminde meydana gelen dini meseleleri çözmek için kurulmuştur. Medresetü'l-Vâizîn ve Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi'nde tefsir alanında dersler vermiş, Medresetü'l-Mütehassısîn ve Süleymaniye Medresesi'nde ise Hadis-i Şerif müderrisliği icra etmektedir. 1919 yılının Ocak ayında Cemiyet-i Müderrisîn’in il yönetim kurulunun başkanı olmuştur. Daha sonra bu cemiyetin adı Teâlî-i İslâm Cemiyeti olmuştur. Silistre Müftülüğü ve İstanbul Kadılığı'nın idari teşkilatında memuriyet görevi icra etmiştir. Hicaz vilâyetinde kadı Ahmed Hilmi Efendi’nin idaresinde ikinci danışman (Müşavir-i Sâni) olarak vazifelendirilmiştir.³⁸

2.2. Siyasi Hayatı

Mustafa Sabri Efendi döneminin şartları gereği siyasetle de ilgilenmiştir. 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanıyla Tokat'tan mebus seçilmiş ve Mebusan Meclisi'ne girmiştir. İlk başlarda İttihat ve Terakkî Cemiyeti’ni destekleyip bu fırkada yer almıştır. Bu sebeple II. Abdülhamid’e karşı olup Abdülhamid Han idaresini kötülemiştir. İttihat ve Terakkî fırkasını Abdülhamid Han yönetimini düşürdüğü için tebrik etmiştir. 1909 tarihinde Sultan Abdülhamid’in tahttan indirilmesini destekleyecek nitelikte “*Beyânü'l-Hakk’ın Mesleği*” başlıklı makalesinde bu konuyu kaleme almıştır.³⁹ Sabri Efendi, II. Meşrutiyet ilan edildiğinde büyük beklentiler içerisinde her şeyin düzeleceğini düşünürken zamanla hayâl kırıklığına uğramıştır. Altı ay sonra II. Abdülhamid’e karşı olan tavrından pişmanlık duyup İttihat ve Terakkî Cemiyeti’ne ve bu yönetimin faaliyetlerine muhalif olmuştur.⁴⁰

³⁶ Yusuf Kılıç, “*Şeyhülislâm Tokatlı Mustafa Sabri Efendi Hayatı-İlmi Şahsiyeti-Eserlerinin Tahlil Tenkidi*”, s.616.

³⁷ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkûfu'l-akl*, 1/15.

³⁸ İbrahim Bayram, *Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendinin Dini Düşüncesi*, 27.

³⁹ Mustafa Sabri Efendi, “*Beyânü'l-Hakk’ın Mesleği*”, *Beyânü'l-Hak* (3 Teşrin-i sani 1324), c.I, s.2-4.

⁴⁰ Tevfik İslâm Yahya, *Şeyhülislâm Mustafa Sabri*, çev. Zakir Aras (Konya: Çizgi Kitabevi, 2017), 31.

Bilhassa Sabri Efendi, İttihat ve Terakkî'nin 1916 yılında şeyhülislâmı kabineden çıkarmalarına ve 13 Mart 1917 tarihinde şeriat mahkemelerini şeyhülislâm idaresinden alıp Adliye Nezâreti'ne bağlamalarına büyük tepki göstermiştir. Bu sebeple Mustafa Sabri Efendi'nin en büyük isteği, şer'i mahkemelerin tekrar şeyhülislâm makamına bağlanmasıydı.⁴¹

Sabri Efendi, İttihat ve Terakkî'nin bu faaliyetini yönetimde din ile devlet işlerini ayırmak için düzenledikleri görüşündedir. Bu sebeple Sabri Efendi şeyhülislâm makamına üçüncü kez getirildiği zaman şer'i mahkemelerin tekrar şeyhülislâm makamına bağlanması için sadâret makamına bir tezkire göndermiştir (8 Ağustos 1919).⁴² Sabri Efendi'nin çabaları sonucunda 3 Mayıs 1920 yılında padişahın kararnameyle tekrar bütün şer'i mahkemeler şeyhülislâm makamına bağlanmıştır.⁴³

Mustafa Sabri Efendi, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin bu faaliyetlerinden sonradan firkadan ayrılıp 21 Şubat 1910'da kurulan Ahali Fırkasının kurucularından olmuştur.⁴⁴ Mustafa Sabri Efendi, bir yıl sonra İttihat ve Terakkî Fırkasının karşısında kurulan ve Miralay Sâdık'ın kurduğu Hürriyet ve İtilâf Fırkasına üye olmuştur. Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, Ahâli Fırkası ve Mûtedil Hürriyet Perverân Fırkası gibi siyasî siyasî oluşumların birleşmesiyle ortaya çıkan bir partidir. II. Meşrutiyetin en güçlü ve en büyük muhâlefet fırkası olmuştur. 1912 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yaptığı baskılar sebebiyle Meclis-i Mebusan feshedilerek erken seçime gidilmiştir. Bu sebeple Hürriyet ve İtilâf Fırkası "Sopalı Seçim" olarak bilinen bu seçimlerde istediği sonucu alamamıştır.⁴⁵

Daha sonra 23 Ocak 1913'te İttihat ve Terakki Fırkası Bâb-ı Âli Baskınıyla iktidara gelince Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensupları hakkında tutuklama emri çıkartmıştır. Mustafa Sabri Efendi, İttihat ve Terakki Fırkası'nın hitâbet ve kitabetiyle çekindiği en büyük muhâliflerinden biriydi. Bununla beraber Sabri Efendi'nin Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın en önde gelen

⁴¹ Şeyhülislâm makamına getirildiği zaman vakit gazetesine verdiği bir mülakatta bunu dile getirmiştir; Mustafa Sabri Efendi, "*Şeyhülislâm Efendi'nin İzâhâtı*", *Vakit Gazetesi*, 5 Nisan 1335(1919).

⁴² Bu konuyla ilgili bir gazeteye yaptığı konuşmada bu konudan bahsetmiştir. Mustafa Sabri Efendi, "*Şeyhülislâm Efendi ve Mehâkim-i Şer'iyye*", *Tasvîr-i Efkâr*, 14 Ağustos 1335(1919).

⁴³ Bayram, "*Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin Dini Düşüncesi*", s.29; Sema Yakut, "*Şeyhülislâmlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*", (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 130.

⁴⁴ Mustafa Sabri Efendi, İttihat ve Terakkî Fırkasından ayrıldığını *Yeni Gazete*'de bildirmiştir; Mustafa Sabri Efendi, "*İstifa*", *Yeni Gazete*, s.537, 23 Şubat 1910.

⁴⁵ Ali Birinci, "*Hürriyet ve İtilâf Fırkası*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/508.

temsilcilerinden biri olması sebebiyle hakkında yakalama emri çıkartılıp evine baskın yapılmıştır.⁴⁶ Sabri Efendi olayı şöyle anlatmaktadır:

“Bir gün İttihatçıların bizim evi basıp beni tevkif edecekleri haberini aldım. Yatsıdan sonraydı, kapı çalındı. Yağmurlu bir geceydi. Fatih Çarşamba’da oturuyorduk. Ben hazırdım. Küçük kızım, kapıya cevap verdi. Beni sordular; “Babam evde yok.” dedi. Gelenler, “Kızım, baban ikindiden sonra eve geldi. Bir daha çıkmadı. Biz evi tarassud ediyoruz. Belki sen görmemişsindir; evin altına, üstüne bir bak.” dediler; eve girmediler. Ben hemen, ailemin ve büyük kızımın yardımıyla dama çıktım. Evimizin arka tarafında bir kereste tüccarının deposu vardı. Avlusu da kereste doluydu. İçeride bir nöbetçi genç kalırdı. Beni soranlar, kızım tekrar “Evde yok.” deyince, içeri girdiler, evi aradılar. Dama bakmak akıllarına gelmedi. Evden çıkıp gittiklerini gördüm. Fakat tekrar eve dönüp girmeyi münasip bulmadım. Yandaki binanın damına geçtim...”⁴⁷

Mustafa Sabri Efendi evden kaçıp Fener’de bir Rum’un evinde saklanmıştır. Sonra Mısır’a geçip Mısır’dan Bosna Hersek’e buradan da Paris’e ve buradan da Romanya’ya gidip Bükreş’te yaşamıştır. Sabri Efendi, geçimini sağlamak için Dobruca bölgesindeki Mecidiye kasabasında hocalık yaparken aynı zamanda Türkçe gazetelerde yazılar da kaleme almıştır.⁴⁸

Bu süre zarfında 30 Ekim 1914’te Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı’na katılmıştır. 6 Aralık 1916 yılında Osmanlı Devleti’nin müttefiki Almanya Romanya’yı işgal ettiğinde İttihat ve Terakkî Fırkası mensupları Mustafa Sabri Efendi’yi yakalamışlardır. Sabri Efendi kısa bir süre burada hapsedildikten sonra Bilecik şehrine sürgüne yollanmıştır. Bir buçuk yıl Bilecik’te yaşayan Sabri Efendi’nin İttifak Devletlerinin savaşı kaybetmesiyle sürgün hayatı sona ermiştir. Osmanlı Devleti’nin savaşı kaybetmesiyle Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanacağı zaman diliminde birçok İttihatçı ülkeden kaçmıştır. Böyle bir ortamda Sabri Efendi yeniden siyasi faaliyetlere başlamıştır. Öncelikle Hürriyet ve İtilaf Fırkasını yeniden kurmak için çalışmalar yürütmüştür. 10 Ocak 1919’da Hürriyet ve İtilâf Fırkası yeniden faaliyete başlamıştır. Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın Meclis-i Mebûsan Heyetinde Müşir Mehmed Nûri Paşa reisliğe seçilirken Mustafa Sabri Efendi ikinci reisliğe getirilmiştir.⁴⁹

⁴⁶ Altınsu, “Osmanlı Şeyhülİslâmları”, s.255.

⁴⁷ Ali Ulvi Kurucu, “Hatıralar”, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010), 2/39.

⁴⁸ Bayram, “Şeyhülİslâm Mustafa Sabri Efendi’nin Dini Düşüncesi”, s.33; İsmail Kara, “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler”, (İstanbul: Risâle Yayınları, 1986) 2/263.

⁴⁹ Birinci, “Hürriyet ve İtilâf Fırkası”, 18/509.

Sabri Efendi, bu faaliyetlerinin sonucunda 1919 yılında tekrar Hürriyet ve İtilâf Fırkasından ikinci defa Tokat mebusu olarak seçilmiştir. Sabri Efendi, 4 Mart 1919 yılında Sultan Vahdettin döneminde Damat Ferid Paşa'nın ilk kabinesine Şeyhülislâm vasfıyla girmiştir. Mustafa Sabri Efendi, Şeyhülislâm olarak en yüksek ilmî mevkidedir. İzmir'in işgal edilmesiyle Şeyhülislâm makamından istifa eden Mustafa Sabri Efendi'nin ilk görev süresi iki ay on üç gün sürmüştür. Sabri Efendi, meşihat makamından ayrıldıktan sonra Âyan âzalığine tayin edilmiştir.

Damat Ferid Paşa'nın ikinci idaresindeki meşihat görevine 9 Mayıs 1919'da tekrar gelmiştir. Damat Ferid Paşa Paris Barış konferansına gittiğinde bir ay boyunca sadrazam vekili olarak görevlendirilmiştir. Aynı zamanda Meclis-i Vüzerâ'ya vekâleten başkanlık yapmıştır.⁵⁰ Başkanlık yaptığı dönemde Sabri Efendi meclis toplantılarını Kur'ân-ı Kerim tilâvetiyle bitirmiştir.⁵¹ Sadrazam Dâmad Ferîd Paşa Paris'te iken Sabri Efendi Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın reisi Miralay Sâdık Bey ile fikir ayrılıkları yaşamıştır. Miralay Sâdık Bey, üyelerin hükümetteki resmi görevlerinden istifa etmelerini, istifa etmemeleri durumunda fırkadan ayrılmalarını ister. Sabri Efendi, Sadrazam Paris'te iken Sâdık Bey'in bu söylemlerini uygun bulmayarak istifa etmeyeceğini dile getirir. Sabri Efendi'ye göre, Sâdık Bey'in bu istemde bulunmasının sebebi onun Âyan üyesi olmaması ve Dâmad Ferîd Paşa Hükümetini düşürerek Sadrazam makamına geçip kendi hükümetini kurma arzusundan mütevellittir.⁵²

Sabri Efendi, Dâmad Ferîd Paşa Paris'ten döndükten sonra Şeyhülislâmlık makamından 20 Temmuz 1919 tarihinde istifa etmiştir. İkinci Şeyhülislâmlık görevi iki ay iki gün sürmüştür. 21 Temmuz 1919 tarihinde Sabri Efendi, Damat Ferid Paşa'nın kurduğu üçüncü kabinede Şeyhülislâm olarak görevlendirilir. Bu zaman diliminde Şûrâ-yı Devlet Reisliğini vekâleten yürütmüştür. Öte yandan Sabri Efendi, Hürriyet ve İtilaf Fırkasından ayrılıp Mutedil Hürriyet ve İtilâf Fırkasının kurulmasına yardım etmiştir. Sabri Efendi üçüncü Şeyhülislâmlık görevini 30 Eylül 1919 tarihine kadar devam ettirdikten sonra istifa etmiştir. 1 Ağustos 1920 yılında Damat Ferid Paşa'nın beşinci kabinesinde son şeyhülislâmlık görevini üstlenir.

⁵⁰ Bayram, “Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin Dini Düşüncesi”, s.38; Mustafa Sabri Efendi, “Mevkîfu'l Akl ve'l-ilm ve'l-âlem min rabbi'l-âlemin ve ibâdihi'l mürselin”, (Beyrut: Dârü't-Terbiye, 2007) 1/151.

⁵¹ Sâdık Albayrak, “Yürüyenler ve Sürünenler”, (İstanbul: Timaş yayınları, 1991), s.25; Sabri Efendi, “Mevkîfu'l Akl”, s.18.

⁵² Mustafa Sabri Efendi, “Şeyhülislâm Efendi'nin Beyânâtı”, *Akşam Gazetesi*, s.295, 17 Temmuz 1919.

Şeyhülislâm iken aynı zamanda asâleten Şûrâ-i Devlet Reisliğini yürütmüştür.⁵³ Bu zaman diliminde ülke genelinde Millî Mücadele devam etmektedir. Sabri Efendi, Şeyhülislâm makamında iken Kuvay-ı Milliye'yi ağır bir dille eleştirip bu konuda tedbirlerin alınması gerektiğini söyler. Fakat durum çoğunluk tarafından reddedilip sadece nasihatle durdurma fikri kabul edilince 25 Eylül 1920 tarihinde Sabri Efendi görevinden feragat eder. Son şeyhülislâmlık görevi bir ay yirmi beş gün sürmüştür. Toplam şeyhülislâmlık görevi kimi tarihçilere göre 8 ay 21 gün⁵⁴ iken kimi tarihçilere göre de 8 ay 25 gündür.⁵⁵ Sabri Efendi'nin istifa etmesinin hemen akabinde Süleymâniye'deki Bâb-ı Meşihat'ten tahliye edilirken tüm yakınları resmi mevkilerden alınmıştır.⁵⁶

Ülke genelindeki Millî Mücadele başarıyla sonuçlandıktan sonra 11 Ekim 1922 yılında Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır. Mustafa Sabri Efendi, bu gelişmeler neticesinde ikinci kez gurbete çıkmıştır.⁵⁷ Sabri Efendi, ailesiyle Mısır'ın İskenderiye şehrine göç etmiştir. 1 Ocak 1924 yılında Sabri Efendi'nin aldığı müderrislik maaşı da kesilir. Zor şartlarda olması sebebiyle kitaplarını satarak yol masraflarını gidermiştir.⁵⁸ Mustafa Sabri Efendi, yurt dışındayken Türkiye'de 1064 sayılı yasa ile 28 Mayıs 1927'de kabul edilen 150'likler⁵⁹ listesinin dokuzuncu, Meclis üyesi bölümünün ilk sırasında yer alarak vatandaşlıktan çıkartılmıştır. Mısır'da Dürriâde Abdullah Efendi tarafından Anadolu harekâtı aleyhine verilen fetvanın Mustafa Sabri Efendi'ye ait olduğu sanılan yalan yanlış haberler yayılmıştı. Bu sebeple Sabri Efendi Mısır'a ilk gittiğinde çok kötü muameleler ve hakaretlerle karşılaşmıştır. Sabri Efendi, bu durum karşısında üzüntü içerisindeyken Hicaz emiri Şerif Hüseyin İtalya'da bulunan Sultan Vahdeddin ve ailesini Hicaz'da yaşamaya davet etmiş Sultan Vahdeddin'le beraber Mısır'da olan Mustafa Sabri Efendi'yi de ailesiyle Hicaz'a davet etmiştir. Bu davet üzerine Sabri Efendi de ailesiyle birlikte Mekke'ye gitmiştir.

⁵³ Ahmet Akbulut, *Şeyhülislâm Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954)*, *İslâmî Araştırmalar*, VI/1, 1992, s.33.

⁵⁴ Ziya Kazıcı, *“İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi”*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1999), s.256; Altunsu, *“Osmanlı Şeyhülislâmları”*, s.258.

⁵⁵ Akbulut, *“Şeyhülislâm Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954)”*, s.33.

⁵⁶ Tarık Mümtaz Göztepe, *“Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında”*, (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1969) s.368; Bayram, *“Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin Dini Düşüncesi”*, s.43.

⁵⁷ Yusuf Kılıç, *“Şeyhülislâm Tokatlı Mustafa Sabri Efendi Hayatı-İlmi Şahsiyeti-Eserlerinin Tahlil Tenkidi”*, s.617.

⁵⁸ Mustafa Sabri Efendi, *“en-Nekir alâ Munkiri'n-Ni'meti mine'd-Dînî ve'l-hilâfeti ve'l-Ummeti”*, (Beyrut: Dâru'l-Kâdiri, 1991), s.183.

⁵⁹ 150'likler, Kurtuluş Savaşı sonrası düşman iş birlikçisi kabul edilen bu sebeple Türkiye'den sürgün edilen, hepsinin muhalif üst düzey makamlarda yer aldığı Türk vatandaşlarına verilen isimdir. Bkz. İlhami Soysal, *“150'likler”*, (İstanbul: Gür Yayınları, 1985), s.148.

Fakat Sabri Efendi ve ailesinin Mekke'nin iklim şartlarına uyum sağlamakta zorluklar yaşaması, Hicâz Emîri'nin Sabri Efendi'ye fikirlerini kaleme almaya izin vermemesi ile Şerif Hüseyin'in Sultan Vahdeddin'den Hilâfeti kendisine bırakmasını istemesi gibi sebeplerden dolayı Hicaz'ı terk ederler.⁶⁰ Mısır Kralı'nın Sabri Efendi'yi Mısır'a davet edip İskenderiye ve Kâhire'de birer tane ev hediye etmesi üzerine ailesiyle tekrar Mısır'a dönmüşlerdir.⁶¹ Sabri Efendi, Mısır'a gittiğinde Mısır'daki ilim adamları ve yazarları tarafından gazete ve yazılarda yazılan sert eleştiri ve tepkilerden dolayı Lübnan'a göç eder. Lübnan'da iken "*en-Nekir alâ Munkiri'n-Ni'meti mine'd-Dînî ve'l-hilâfeti ve'l-Ümmeti*" eserini dokuz ayda neşretmiştir.

Romanya'da evi olması hasebiyle Lübnan'dan Romanya'ya gider fakat evini emanet ettiği kişi Sabri Efendi'den habersiz evini sattığı için burada da uzun süre kalamayıp 1927 yılında Yunanistan'a geçer. Sabri Efendi ve ailesi Yunanistan'ın Batı Trakya bölgesindeki kayınpederinin memleketi Gümülcine'nin bir köyünde ikamet ederler. Sabri Efendi, buradayken oğlu İbrâhim Sabri ile beraber *Yarın* gazetesini çıkarır. *Yarın* gazetesinde "*İslâm'da İmamet-i Kübra Yani Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye*" adlı makalesini neşretmiştir. Daha sonra gazetede "*İstifa Ediyorum*" makalesiyle Türklükten istifa ettiğini de dile getirmiştir. Sabri Efendi'nin *Yarın* gazetesinde kaleme aldığı yazılar dikkat çekince Türk Hükümeti Yunanistan Başbakanı Venizelos'a baskı yapıp hem *Yarın* gazetesinin kapatılmasını hem de Sabri Efendi'nin sınır dışı edilmesini istemiştir. Türkiye-Yunanistan arasında imzalanan antlaşma gereği *Yarın* gazetesinin yayımı durdurulup 1931 yılında Sabri Efendi, sınır dışı edilmek yerine Gümülcine'den Hristiyan şehri Patras'a göç ettirilmiştir. Sabri Efendi, vefat etme durumunda Hristiyan şehrinde gömülmek istemediği için Müslüman ülkelere giriş izni için başvurular yapar. 1932 yılında Mısır tarafından başvurusu kabul edilince ailesiyle Kâhire'ye gider.⁶² Bir süre Mısırul Cedîde mahallesinde bir eve yerleşip yaşamışlardır. Daha sonra İskenderiye'ye gittikten sonra eşinin vefatı üzerine tekrar Kâhire'ye dönüp ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır.⁶³

⁶⁰ Müferrih b. Süleyman el-Kavsî, "*Mustafa Sabri el-müfekkiri'l-İslâmî ve'l-âlimü'l-âlemi ve Şeyhülİslâm fi'd-Devleti'l-Osmâniyye sâbikan*", (Dimaşk; Dâru'l-Kalem, 2006), s.138; Mustafa Sabri Efendi, "*Hilâfet ve Kemalizm*", haz. Sadık Albayrak, (İstanbul: Araştırma Yayınları, 2009), s.253-254.

⁶¹ Sabri Efendi, "*Mevkîfu'l Akl Akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Rasûlleri Karşısındaki Konumu*", I/22

⁶² Kurucu, "*Hatıralar*", II/92-94.

⁶³ Kavsî, "*Mustafa Sabri*", s.149.

Mustafa Sabri Efendi'nin Kâhire'de maddi olarak zor günler geçirdiği zaman diliminde Mısır Evkaf Nazırı Abdurrahman Azzam Paşa tarafından Sabri Efendi'ye ve Sabri Efendi'nin ricası üzerine Zâhid el-Kevserî'ye maaş bağlanmıştır.⁶⁴ Mısır Evkâf Bakanlığı'na bağlı Lecnetü'n-Nuhûz'a üye seçilmiştir. Sabri Efendi, *el-Feth*, *el-Hidâyetü'l-İslâmiyye*, *el-Ehrâm*, *el-Ahbâr*, *Minberü's-şark*, *el-Câmi'atü'z-Zeytûniyye* gibi gazete ve dergilerde birçok konuda yazılar kaleme almıştır.⁶⁵

Kahire'de iken birçok eser telif etmiştir. Sabri Efendi, Heykel Paşa'nın (ö. 1956)⁶⁶ peygamberlere ve mucizelerine dair yazdıklarına hem reddiye hem de cevap mahiyetinde *el-Kavlu'l Fasl* adlı eserini yazar. Mısır veliahdı Emir Muhammed Ali'nin sekreteri Çerkez Muhtar Bey kitabı görüp veliaht Emir Muhammed Ali'ye haber verir. Eseri beğenen Emir Muhammed Ali Çerkez Muhtar Bey aracılığıyla Mustafa Sabri Efendi'ye ve Sabri Efendi'nin ricası üzerine Zâhid el-Kevserî'ye de maaş bağlanır.⁶⁷ Böylelikle Mustafa Sabri Efendi ve Zâhid el-Kevserî, hem evkaftan ve hem de devletten maaş alınca daha rahat bir geçim sağlamışlardır.⁶⁸

Sabri Efendi, yaşadığı zaman dilimindeki Batı hayranlığıyla yayılan ve İslâm dinine zarar veren birçok görüşe reddiyeler yazmıştır. Dinî ve ilmî konularda Batıyı benimseyerek İslâm'a aykırı görüşler beyan eden hem batılı hem de Müslüman ilim adamlarını ağır bir dille eleştirmiş, bu kişilere karşı yazdığı reddiyeleri ve cevapları hemen hemen çoğu eserinde ele almıştır. Eleştirdiği kişiler arasında Muhammed Ferîd Vecdî (ö. 1954), Kâsım b. Muhammed Bek Emîn (ö. 1908), Muhammed Mustafa el-Merâgî (ö. 1945), Ali Abdürrâzık Muhammed (ö. 1966), Hüseyin Heykel (ö. 1956) gibi Mısırlı ilim adamları bulunmaktadır.⁶⁹

Kâhire'de bulunduğu zaman diliminde Türkiye'den gelen ve el-Ezher'de eğitim gören birçok Türk öğrenciye yardım etmiştir. Bu öğrenciler arasında Muhammed Emin Saraç (ö. 2021), Ali Ulvi Kurucu (ö. 2002), Ali Özek (ö. 2021), Ali Yakup Cenkçiler (ö. 1988) gibi isimler yer

⁶⁴ Ali Ulvi Kurucu, “*Hatıralar*”, 2/95.

⁶⁵ Yavuz, “*Mustafa Sabri Efendi*”, 31/351.

⁶⁶ Asıl adı, Muhammed Hüseyin Heykel'dir. Mısır'lı siyasetçi, gazeteci ve düşünürdür. Bkz. Hilal Görgün, “*Heykel, Muhammed Hüseyin*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/286-290.

⁶⁷ Kurucu, “*Hatıralar*”, II/95-97.

⁶⁸ Sabri Efendi Evkaftan on iki Mısır lirası Kevserî ise yedi Mısır lirası maaş almaktadır. Mısır Veliahdı Emir Muhammed Ali, iki âlime Evkafın verdiği aynı miktarda ikinci maaş bağlamıştır. Ali Ulvi Kurucu, “*Hatıralar*”, 2/95-97.

⁶⁹ Yavuz, “*Mustafa Sabri Efendi*”, 31/351.

almaktadır. Hayatının son 32 yılını Kâhire’de geçirmiştir.⁷⁰ 12 Mart 1954 yılında Cuma günü Kâhire’de Hakk’ın rahmetine kavuşmuştur. Vefatı İslâm âleminde geniş yankı bulmuştur. Sabri Efendi’nin Mezarı Kahire’deki Abbasiye Mezarlığındadır.

2.3. Eserleri

2.3.1. Sabri Efendi’nin yazdığı eserler

1. *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*. (İstanbul 1335). Mûsâ Cârullah Bigi’nin kaleme aldığı *Rahmet-i İlâhiyye Burhanları* adlı telifine yazılan reddiye eserdir.
 2. *Dinî Müceddidler yahut Türkiye İçin Necat ve İ’tilâ Yollarında Bir Rehber*. (İstanbul 1341). İslâm’da reform yapılması gerektiğini savunan “Yeni Müslümanlar” adını alan Haşim Nahit ve arkadaşlarına karşı bu konu üzerinde telif edilmiş reddiye eserdir. İlk baskılarda eserin ismi “Dinî Mücedditler” şeklindeydi.
 3. *En-Nekir alâ Münkiri’n-Ni’meti mine’d-Dînî ve’l-hilâfeti ve’l-Ümmeti*. (Beyrut 1924). Çağdaş İslâm siyaset düşüncesi ile hilâfet-siyaset ilişkisi üzerine yazılmıştır.
 4. *Mes’eletü tercemeti’l-Kur’ân*. (Kâhire 1932). Namazda iken Kur’an-ı Kerim’in aslı olan Arapça şeklinde değil de Türkçe meâliyle okunması gerektiğini savunanlara karşı yazılan reddiye bir eserdir.
 5. *Mevkıfû’l-beşer tahte sultânî’l-kader*. (Kâhire 1352). Hem cebr hem de tefviz görüşünü savunarak kader ve irâde hürriyeti üzerine kaleme aldığı eserdir.
 6. *El-Ğavlü’l-faşl beyne’llezîne yü’minûne bi’l-ğayb ve’llezîne lâ yü’minûn*. (Kâhire 1361). Hüseyin Heykel Paşa’nın peygamberlere ve mucizelerine dair yanlış söylem ve yazılarına reddiye olarak kaleme alınmıştır. Eser, aynı zamanda pozitivizmin tesiriyle İslâm âleminde yayılan hatalı fikirleri de eleştirip İslâm’a uygun bilgileri aktarır. *Mevkıfû’l-‘aql* eserinin özeti mahiyetindedir.
- Mevkıfû’l-‘aql ve’l-‘ilm ve’l-‘âlem min rabbi’l-âlemin ve ibadihi’l-mürselin*. (Kâhire 1369). Eser, Allah’ın varlığına ilişkin deliller, nübüvvet ve âhiret inancının delilleri vahdet-i vücûd, bilim-din ve bilim-akıl münasebeti, Müslüman toplumunun genel durumu, İslâm’a ve diğer dinlere göre din-siyaset ilişkisi gibi konuları ele almaktadır. Kitapta aynı zamanda birçok yabancı ve Müslüman ilim adamlarının fikirleri, yazıları

⁷⁰ Bayram, “Şeyhülİslâm Mustafa Sabri Efendi’nin Dini Düşüncesi”, s.49; Kurucu, “Hatıralar”, s.29/139.

eleştirildiği için reddiye bir eser mahiyeti taşır. Kitabın Osmanlı Türkçesine tercümesi Sabri Efendi'nin oğlu İbrahim Sabri tarafından yapılmış olsa da yayınlanmamıştır.

2.3.2. Sabri Efendi'nin gazete ve dergilerde yazdığı makalelerden derlenerek kitap haline getirilen eserleri

1. *Dîn-i İslâm'da Hedef-i Münâkaşa Olan Mesâil*. Sabri Efendi'nin Beyânülhak dergisinde yazdığı sosyal, ekonomik ve dinî makalelerinin derlemesinden oluşan eserdir.
2. *İslâm'da İmameti Kübra*. Sabri Efendi'nin Yarı Gazetesinde Hilâfet ve siyaset konularında ele aldığı yazılarının derlemesidir. Eserde Sabri Efendi, Ali Abdürrâzık'ın yazdığı el-İslâm ve uşûlü'l-hükm (Kahire 1925) adlı eserindeki görüşlerini eleştirmektedir.
3. *Savm-ı Ramazân* (Gümölcine 1927-1928). Sabri Efendi'nin Süleyman Nazif'in oruç tutmak yerine fidye verilebilir görüşüne karşı Yarı gazetesinde yazdığı reddiyedir.
4. *Risâle fi'l-İman ve's-Salat ve's-Savm* (Yunanistan 1928).
5. *Qavlî fi'l-mer'e ve muqârenetüh bi-aqvâli muqallideti'l-ğarb*. Sabri Efendi'nin el-Feth dergisinde İslâm dinindeki ve batı zihniyetindeki kadın ve kadının örtünmesi ile ilgili konuları ele aldığı makalelerin derlemesidir.

Sabri Efendi'nin Türkçe makalelerinin yayınladığı gazete ve dergiler: *Malûmât*, *Millet*, *Beyânü'l-Hak*, *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilü'r-Reşâd*, *Tesîsât*, *Meslek*, *Yeni Gazete*, *Peyâm-ı Sabah*, *İkdâm*, *Sebilürreşâd*, *Tarîk*, *Yarı Gazetesi*, *Alemdâr*, *Peyâm-ı İslâm*.

Sabri Efendi'nin Arapça makalelerinin yayınladığı gazete ve dergiler: *el-Ahrâm*, *el-Ahbâr*, *el-Mukattam*, *Minberü's-şark*, *el-Feth*, *el-Hidâyetü'l-İslâmiyye*, *el-Câmi'atü'z-Zeytûniyye*.

Bu dergi ve gazetelerde o zamanın güncel durumları, dinî meseleleri veyahut din dışı konuları kaleme almıştır. Dergi ve gazetelerde yazdığı makalelerden; *el-İslâm ve'l-müşkilâtü'l-ictimâiyye*, *Kelime fi mevki'î'n-nisa ma'a'r-ricâl*, *el-Mu'cizât ve'l-muteşâbihât*, *Te'addüd-i zevcât* gibi yazılar örnek gösterilebilir. Sabri Efendi, Şekîb Arslan'ın çeviri eserlerini de

yayınlamıştır. Bu eserler; *Neden Müslümanlar Geriledi ve Diğerleri İlerledi* (1934), *İslâm'da Şura* (1929), *Mısır'da Yeni Ahvâl-i Şahsiyye Kanunu* (1929) ile *Zorunlu Hristiyanlaştırma ve Fransa'nın Keşfedilen Siyaseti* (1930).

2.3.3. Yayınlanmayan eserleri

1. *Saydu'l-hâtır* (Mekke 1925). Siyasî hayatını anlattığı eser.
2. *Hükmü lübsi'l-kubba'a ve'l-burneyta* (Romanya 1925). Kılık kıyafet üzerine kaleme aldığı eser.
3. *Muhtârât mine 'ş-şi'ri'l-'Arabî*. Altmışa yakın Arap şairin seçme şiirlerinin derlemesidir.
4. *Hâşiye 'alâ Netâici'l-efkâr*.
5. *Mes'eletü'l-Yemini'l-gamûs*. Huzur derslerinde inceleyip risale şeklinde ele aldığı eser.
6. *Mir'âtü'l-usûl Tercümesi*.

Türkçe Şiirleri: *Hakiki Şiirlerim*, *Mahşer*, *İhtiyarlığım*, *Menfî Dua*.

Arapça Şiirleri: *Yarın*, *Nûn*, *Dâl*, *Hâ'* ve *Dâd*.⁷¹

2.4. Mustafa Sabri Efendi'nin Kulların Fiilleri Hakkındaki Görüşleri

Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde kader ve kulların fiilleri problemi ile ilgilenen şahsiyetlerden biridir. Sabri Efendi, yaşadığı dönemdeki dâhilî ve hâricî İslâm'a aykırı birçok yanlış görüş karşısında İslâmî bütün kaideleri savunmuştur. Mustafa Sabri Efendi, Batı'daki Pozitivist ve Materyalist yaklaşımların İslâm dünyasına ve akidesine verdiği zararların kader ve kulların fiilleri konusunda daha fazla olduğunu fark edince bu alan üzerine yoğunlaşıp Batı'nın telkin ettiği bütün telakkîleri reddetmiştir.⁷² Mustafa Sabri Efendi, İslâm devletlerinin geri kalmışlığını kader inancına dayandıranları eleştirerek kadere imânın, zayıflığın değil gücün en büyük kaynağı olduğunu ifade eder. Sabri Efendi'ye göre Müslümanların geri kalmalarının asıl sebebi

⁷¹ Murat Sula, *Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi ve Arapça Şiirleri*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 11/57 (Haziran 2018), 860.

⁷² Hüseyin Doğan, “Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi'nin 'Mevkîfu'l-Beşer Tahte Sultânî'l- Kader' İsimli Eserinin Kelâm Açısından Bir Tahlili”, 615.

kadere imân etmelerinden değil bilakis kadere inançlarının zayıflaması ve ahlâklarının bozulmasından dolayıdır.⁷³

Mustafa Sabri Efendi'ye göre kaza ve kader konusunda iki husus vardır. Üçüncü husus ise, bu iki hususu uzlaştırmak için gelir. İlk husus, Allah'ın umumi hâkimiyetinin ve irâdesinin olmuş ve olacak bütün her şeyi kuşattığını kabul etmektir. İkinci husus, kulların dini emirlerle yükümlü olmaları ve fiillerinden sorumlu tutulmasıdır. Üçüncü husus ise, bu iki hususu birleştirmektir.⁷⁴

Mustafa Sabri Efendi, bu tasnifiyle kulların fiilleri meselesinde görüş beyan eden üç önemli mezhebi eleştirir. Mu'tezile mezhebi, kulun kudretinin ve irâdesinin olduğunu ve insandaki bu kudret ve irâdeyle fiillerin meydana geldiğini iddia eder. Cebriyye mezhebine göre, kulun hiçbir kudreti yoktur, kulun bütün ihtiyârî fiilleri Allah tarafından yaratılır. Eş'ariyye mezhebi ise, kulun bir kudreti olduğunu fakat fiillerde kulun kudretinin hiçbir tesiri olmadığını, bu fiillerinin Allah'ın kudreti ve meşîetiyle yaratıldığını savunur. İnsan, sadece kendi fiillerine mahal olmaktan ibarettir. Kulun kesbi, hiçbir tesiri olmayan kudretinin sadece o fiile yaklaşmasıdır. İnsanın fiillerinden dolayı cezalandırılması veya mükâfatlandırılması, fiillerinin faili olduğu için değil sadece fiillerine mahal olması sebebiyledir.⁷⁵

Mâtürîdî mezhebi ise kulun kudret ve irâdesinin olmasıyla beraber fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını, kulun ise kudret ve irâdesiyle fiilini kesbettiğini benimsemektedir. Bu yere kadar Eş'ariyye mezhebi ile aynı görüştedirler lâkin irâde konusunda ihtilâf etmişlerdir. İradeyi küllî ve cüzî diye ikiye ayırıp küllî irâdeyi mâhluk ve mevcut olan cüzî irâdeyi ise mevcut ve mâhluk olmayan irâde diye tabir ederler. Kul da bu cüzî irâdeyle fiilini seçip sorumlu olur. Eş'ariyye mezhebine göre ise her iki irâde de Allah tarafından yaratılmıştır.⁷⁶ Netice itibariyle Sabri Efendi'ye göre, kulların fiilleri meselesinde mezhepler arasından en isabetli görüşü ortaya koyan Eş'ariyye mezhebidir.

2.4.1. Kulların Fiillerinde Allah'ın ezeli ilmi

Allah'ın ezeli ilmiyle kulların ileride meydana gelecek bütün işlerini bilmesi mezhepler arasında tartışılan bir meseledir. Mu'tezile mezhebi, Allah'ın ezeli ilmiyle beraber kulların fiillerini ele aldıklarında konuyu açıklamakta zorlanır. Allah'ın ezeli ilmiyle kulun gelecekteki

⁷³ Şeyhülİslâm Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkîfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, çev. Abdulkadir Fındıklı, (İstanbul, Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi, 2021), s.48-49.

⁷⁴ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkîfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.232.

⁷⁵ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkîfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.83-84.

⁷⁶ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkîfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.94-95.

bütün fiillerini kuşatması Cebriyye mezhebinin kullandığı en büyük delillerdendir. Böylelikle kul Allah'ın ezeli ilmi dışına çıkamayacağı için fiillerinde ihtiyâr sahibi değildir. Mustafa Sabri Efendi, Cebriyye'nin bu deliline karşı diğer âlimlerin kullandığı meşhur bir delille şöyle cevap verir:

“İlmin, malûmuna lehte ve aleyhte hiçbir tesiri olmaz. Çünkü ilim, âlimin mücerred açıklamasından ibarettir. Malum ilimle bağlanmadığı gibi ilme tâbi olması da gerekmez. Aksine, hakikate uygun bir açıklama olabilmesi için ilmin malûma tâbi olması gerekir. İnsan, yapacağı şeyi, Allah önceden bildiği için yapmaz. Bilakis, onun yapacağı bir hakikat olduğu için Allah onu o şekilde bilir. Bu hakikate göre, insan yapacağını ihtiyârıyla yapar. Allah da onun ihtiyârî olarak hiçbir zorlama olmaksızın yapacağını bilir.”⁷⁷

Sabri Efendi *Dini Mücedditler* eserinde de konuyu şu ifadelerle açıklar:

“Cenâb-ı Hakk'ın bir şeyi vukuundan önce meydana geleceği şekilde bilmesi ve o bilgi üzerine takdir ve irâde buyurması kulları hareketlerinde cebre sokmaz. Çünkü ilahî ilimde kulların kendi ihtiyar ve irâdeleri de mevcut olduğundan, bunu bilmek ve takdir etmek kulların arzularına zıt değildir. Cenâb-ı Hakk'ın ezeli ilmî vakalar üzerinde müsbet veya menfî bir tesir yapmamak üzere sadece onlara meydana gelecekleri vech ile taalluk eder”⁷⁸

Sabri Efendi'ye göre konu eğer Allah'ın ilmi hakkında olmasaydı ilim ve malûm ilişkisinde ilim bir sûret, malûm ise o sûretin aslıdır. Sûret asla tâbi olduğuna göre ilmin de malûma tâbi olması gerekir. Bu delil, ezeli ilim üzerinden cebri savunan Cebriyye'nin görüşünü reddetmek için geçerlidir.⁷⁹ Allah'ın ezeli ilmi, kulun fiiline, daha fiil meydana gelmeden önce, meydana gelecek kulun fiiline uygun bir şekilde yönelir ve belirlenen vakitte kulların fiilleri meydana gelir. Bu durumda kulların fiilleri sanki ezelde de kulların ihtiyârıyla olmuş gibidir. Hâlbuki kulun fiilleri Allah'ın ezeli ilmiyle meydana geleceği şekle uygun olarak ortaya çıkar. Bu fiillerin Allah'ın ilmiyle ortaya çıkması ise zaruridir. Ama bu zaruret kulun ihtiyârını yok etmez.⁸⁰ Hâsılı, Sabri Efendi, Allah'ın ezeli ilminin kulun fiile yönelik sarf edeceği ihtiyârını teyit ve tespit eder, zannedildiği gibi Allah'ın ezeli ilmiyle kulların fiillerini kuşatmasının ihtiyârı ve irâdeyi ortadan kaldırmadığını ifade eder.⁸¹

⁷⁷ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.97.

⁷⁸ Mustafa Sabri Efendi, *Dînî Mücedditler*, (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1969) s. 137.

⁷⁹ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.99.

⁸⁰ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.99.

⁸¹ Fatih Çelikel, “*Mustafa Sabri Efendi'nin Kaderle İlgili Bazı Ayetlere Dair Yorumlarının Mukayeseli Tahlili*”, Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi, 6/2(Aralık 2022), 772.

2.4.2. Cüzî irâde ve ihtiyâr

Sabri Efendi'ye göre küllî irâde bir fiilin yapılması veya yapılmamasını tercih etme hakkı kabilinde bilkuvve olan irâdedir. Küllî irâde mevcut değildir yani hariçte yoktur. Cüzî irâde ise irâdenin yönelmesi değil bilakis irâdenin kendisidir. Bu sebeple sadece irâdenin taalluku olarak düşünülmemelidir. Çünkü cüzî irâde, sadece irâdenin taalluku olarak ifade edilirse küllî irâde de irâdenin kendisi kabul edilir ki bu yanlış bir telakkî oluşturur. Sabri Efendi'ye göre aslında küllî irâdeye irâde denilmesi de doğru değildir. Zira küllî irâde irâdeye hazırlıktan ve istidattan ibarettir. Mecazen küllî irâde olarak isimlendirilmiştir. Asıl olan irâde cüzî irâdedir. Cüzî irâde sonradan olan, kevnî varlıklardan ve hayat sahibi varlıklara mahsus arazlardan olan, hariçte gerçekleşen tek hakiki irâdedir.⁸² Sabri Efendi'ye göre cüzî irâde mahlûktur ve Allah tarafından yaratılmıştır. Aynı zamanda bu görüşlerini Eş'arîlerin de savunduğunu ifade eder.

2.4.3. İhtiyârî fiillerin sebebe ihtiyacı ve sebepsiz tercih meselesi

Mustafa Sabri Efendi'ye göre, kulların fiilleri herhangi bir sebep doğrultusunda meydana gelir. İnsanın fiilleri sebepsiz, özellikle gayesiz meydana gelmez. İhtiyârî fiillerdeki 'ihtiyâr' kavramında sebebe dayandırılan ihtiyâr ve tercihin olduğu anlaşılır. Kulun ihtiyârı sebeplere bağlıdır, sebeplerin olmaması durumunda ihtiyâr da durur ve bir şey tercih edilemez.⁸³ Batılı psikologlara göre ihtiyârî fiil, kulun bir sebep ve gayesini hissettiği, anladığı bir fiildir. Öyleyse ihtiyârî fiillerde ihtiyârın söz konusu olabilmesi için sebeplerin veya gayelerin de olması şarttır ki bu sebepler veya gayelerden birini tercih ederek ihtiyârda bulunabilsin. Tabi bunlarla beraber sebepsiz meydana gelen ihtiyârî fiillerde mevcuttur. Lâkin bunlar çok azdır bu nedenle çok olanın az olana hamledilmesi gerekir.

Sabri Efendi'ye göre kulun hiçbir sebebe muhtaç olmadığını ve fiillerinde mutlak bir şekilde hür olduğunu ifade etmek doğru bir söylem değildir. Zira insan hislerine tabi bir varlık olması sebebiyle dilediğini yaparken meşîeti faydanın hissettirilmesiyle olur.⁸⁴ Bu sebepleri yaratan ise Allah'tır. Allah'ın yarattığı bu sebepler, fiillerin akıldaki sembolik halidir. Allah kulun hislerini bu sebeplere yönlendirip kabul ettirir. Bu durumda kul cebr altında olmaz bilakis bu sadece irâdenin şartı olur. Allah kulun hangi irâdesinin ortaya çıkmasını istiyorsa o irâdenin sebebini meydana getirir. Bu da kulun meşîetinin Allah'ın meşîetine bağlı olduğu anlamına gelir. Buna delil olarak da “Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz”⁸⁵ âyeti gösterilir. Lâkin kulun

⁸² Mustafa Sabri Efendi, “Mevkîfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.111.

⁸³ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkîfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.177.

⁸⁴ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkîfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.179.

⁸⁵ Kur'an Yolu(Erişim 1 Ocak 2025), Tekvîr 81/29, İnsan 76/30.

sebeplere muhtaç olması kulun hür olmasını engellemez. Nitekim kul fiili işlemeyden önce irâdesiyle mümkün sebepler arasından evleviyetle⁸⁶ sebebini seçip amel eder.⁸⁷ Bununla beraber sebepler zorlayıcı değildir çünkü daha iyi olanın mecburi tercihi söz konusu değildir.

2.4.4. Allah'ın kulun kesbine göre yaratması

Sabri Efendi'ye göre kesbedici kulun irâdesini fiile yönlendirmesinden sonra Allah tarafından kulun fiili yaratılır. Ehli Sünnete göre kulun fiiline yönelmesi Allah'ın kulun o fiili yaratmadaki sünnetinin işlemesine bağlıdır. Bu sebeple kulların kesbiyle yaratmanın meydana gelmesinde tabî bir durum vardır. Yani bir fiilin meydana gelmesi ne kadar kulun kesbine uygun olsa da bu fiiller asıl Allah'ın sünnetinin yerine gelmesiyle meydana gelirler. Sabri Efendi de kulların fiillerinin yaratılmasında kesbine uygun olmakla beraber Allah'ın sünnetinin meydana gelişine bağlanıp durumun tabî bir durum olduğunu ifade eder. Sabri Efendi, Muhterem Şeyh Buhayt'ın (ö. 1935) bu durumu müsebbibin sebeple oluştuğunu ve bunu aklî bir meydana geliş olarak görmesini eleştirip reddetmektedir. Çünkü müsebbiblerin sebeplerle meydana gelmesi aklî değil tabî bir durumdur.⁸⁸

2.4.5. Kulun fiillerinde hem cebr hem de tefvîz altında olması

Mustafa Sabri Efendi'ye göre kul fiillerinde hem cebr hem de tefviz altındadır. Bu görüşüyle Ehli Sünnetin “kul fiillerinde ne cebr⁸⁹ ne de tefviz⁹⁰ altındadır bilakis ikisi arasında bir yerdedir”⁹¹ görüşünü kabul etmemektedir. Sabri Efendi'ye göre kullar, kendi irâde ve ihtiyârları ile Allah'ın yapmalarını istediği fiilleri yaparlar. Fiillerini, kendi irâde ve istekleriyle yaptıkları için ihtiyâr sahibidirler. Fakat Allah'ın yapmalarını istediği şeyleri seçebildikleri için aynı zamanda zorunlu gibidirler. Cebr ve tefvizin ikisi de kulların fiillerinde vardır. Lâkin buradaki

⁸⁶ Evleviyet: öncelik anlamına gelir. Bu kural, mantık itibarıyla tümevarım ve tümdengelim metotlarına benzemektedir. Daha az önemli olan bir duruma uygulanan kuralın, o durumdan daha önemli bir durumda uygulanması gerektiği evleviyetin kurallarından biridir. Bkz. Ayhan Ak, “*Hanefî Mezhebinde, “Hukuksal Yorum Aracı” Olarak Evleviyet*”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 37(2014), 131-164.

⁸⁷ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkûfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.181.

⁸⁸ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkûfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.1296-297.

⁸⁹ Cebr, kulların irade sahibi olmadığı, kulun bütün fiillerinin ilâhî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiği anlamında tabir edilmiştir. Bu görüşü Cebriyye mezhebi savunmaktadır. Cebriyye, Cebriyye-i Hâlis ve Cebr-i Mutavassıt olmak üzere ikiye ayrılır. Cebriyye-i Hâlis, kulların irâde ve kudret sahibi olmadığını bu sebeple fiillerinde de hiçbir etkilerinin bulunmadığı görüşü savunurlar. Cebr-i Mutavassıt, kulların irâde ve kudret sahibi olduğunu fakat bu irâde ile sadece fiili işlemeye yaklaştıklarını, fiili yaratanın ise Allah olduğunu savunurlar. Bu görüşü Eş'ariyye mezhebi benimsemektedir. İrfan Abdülhamîd Fettâh, “*Cebriyye*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/205-208.

⁹⁰ Tefviz, kulun irâdî fiillerin meydana getirilmesinin Allah tarafından tamamen kula havale edildiği anlamında cebrin karşılığı olarak tabir edilmiştir. Bu görüşü Mu'tezile mezhebi benimsemektedir. Bkz. Mustafa Öz, “*Müfrevide*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/500; İlyas Çelebi, “*Mu'tezile*”, 31/392.

⁹¹ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkûfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s. 82; Yazıcıoğlu, “*Fii*”, 13/61.

cebr, zorunlu olan cebrden farklıdır. Fiilleri kendisine havale edilen kul sadece fiilleri kendisine havale eden Allah'ın seçtiği şeyleri seçebildiği ve dolayısıyla tam bir ihtiyâra sahip olmadığı için, buradaki tefviz de bilinen tefvizden farklıdır. Buna göre insan istediği şeyi yaparken sadece Allah'ın yapmasını istediği şeyi ister ve yapar. Neticede Allah'ın istediğini kul da istediği için bir nevi fiili isteyen de yapan da kul olmuş olur. Bu sebeple insan istediği şeyi yaptığı için burada tefviz vardır. Fakat sadece Allah'ın istediği şeyi istediği için Allah'ın istediği şeylerin dışında bir şey isteyip yapamadığından dolayı burada da cebr vardır.⁹²

2.4.6 Kulların fiillerinde cebr tabiri

Sabri Efendi, kulların fiillerinde bahsettiği cebr tabirinin Cebriyye'nin savunduğu cebr anlayışı ile aynı olmadığını iddia eder. Ona göre cebr yani vasıtalı cebr, insanın fiillerinde doğrudan bir zorunluluk oluşturmuyor. Hatta kul cebr ile hür konumdadır. Şöyle ki kulun fiillerinde cebr olmasının sebebi kulun ihtiyârında zorunlu olması vasıtasıyladır. Cebir fiile ihtiyârdaki cebr vasıtasıyla girer. Bu sebeple de cebrin vasıtası ihtiyârdır. Cebirle fiil arasında olan ihtiyâr, cebri fiile ulaştırmaz ve fiili cebir altında fiil yapmaz. Aksine cebri, fiile değil kendisine döndürür ve bu sebeple de fiilin ihtiyâriliği devam eder. Ve cebr altında olan ihtiyâra dayanan fiilin cebr altında olması gerekmez.⁹³ Böylelikle cebr ihtiyârda hissedilmeyecek gizli bir cebr konumunda olur. Sabri Efendi, kulun ihtiyârında cebr altında olmasının kulun ihtiyârında zorlanmış olduğu anlamında kullanılmadığını belirtir. Sabri Efendi, kulun ihtiyârının cebr altında olmasından kastedilen mânayı şöyle açıklar:

“Allah'ın doğrudan yaratması yahut Allah'ın zihinlerde yaratmış olduğu istek ve sebepten kaynaklanması şeklinde, herhangi bir halde ihtiyârın meydana gelmesidir. Bu iki şey dışında ihtiyârın meydana gelmesinin hiçbir yolu yoktur. İhtiyar olmadıkça, ihtiyârî fiillerin ihtiyârının ihtiyârî olması mümkün değildir. Aksi durumda ihtiyârlarda teselsül gerekir.”⁹⁴

Bu açıklamasından sonra Sabri Efendi görüşlerinde cebr olmadığını ifade eder. Lâkin kulun fiillerindeki ihtiyârı anlatırken başka bir tabir bulamamasından dolayı bu durumu cebr ile açıklamaktadır. Kastettiği cebr ile genel olarak kullanılan cebr aynı değildir. Cebri-i mutavassıt tabirini de kabul etmemektedir. Bu sebeple de kullandığı cebr tabirini gizli cebr veya manevi cebr olarak adlandırır. Sabri Efendi bu sözlerini şöyle örneklendirir. Örneğin, siz birini huzurunuzdan kovarak çıkmasını emrederseniz ve o kişi de çıkıp gittiğinde onun bu çıkışı ihtiyârla olmuştur. Lâkin onu silah zoruyla çıkarırsanız işte bu çıkış cebr ile meydana gelmiştir.

⁹² Mustafa Sabri Efendi, “Mevkîfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.82.

⁹³ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkîfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.197.

⁹⁴ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkîfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.198.

Bu örnek Allah'ın kullarının ihtiyârında gizli cebrle istemesi ve kulun da bunu isteyip yapmasına benzer.⁹⁵

Allah'ın kulların üzerindeki hâkimiyeti ise onların irâdesine aykırı bir durum değildir. Zira Allah istediği şeye yönlendirirken kulların da istemelerini sağlar.⁹⁶ Böylelikle kulun irâdesi Allah'ın istediği şeye bir sebep olarak gelir. Nitekim Allah yapmalarını dilediği şeyleri kullara sevdirebilir ve kul da Allah'ın istediğini ister. Sonuç olarak Allah kullarını fiillerinde zorlamış olmaz. Zira Allah, kulun kalbinde fiilin sebebini yaratıp onları fiile ikna ve teşvik eder. Bu ikna ve teşvik kullar tarafından hissedilmeyecek bir seviyededir. Lâkin genel tabir edilen cebrden daha kuvvetli ve etki bakımından daha fazladır. Sabri Efendi, bu sebeple aslında cebr diye tabir ettiği şeyin aslında cebrden daha kuvvetli bir teşvik olduğunu belirtir. Bunların neticesinde Sabri Efendi, bahsettiği cebr ile genel tabiriyle bilinen cebrin birbirinden tamamen farklı ve ayrı şeyler olduğunu açıklamıştır.

2.4.7. Kulların fiillerinden sorumlu olması

Mustafa Sabri Efendi'ye göre kul herhangi bir hayra ve şerre mâlik olmamakla beraber fiillerinden sorumludur. Bu görüşünü şu âyetten temel alır: *“Allah dileseydi elbette hepinizi tek bir ümmet yapardı. Fakat Allah dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola iletir. Muhakkak hepiniz bütün yaptıklarınızdan sorumlu tutulacaksınız.”*⁹⁷ Buna göre kulun hayrı da şerri de Allah'ın meşîetine bağlı olmakla beraber kul aynı zamanda fiillerinden sorumludur. Kulun bu şekilde fiillerinden sorumlu tutulmasıyla Allah kuluna zulmetmiş olmaz.⁹⁸ Zira Allah'ın meşîetine tabi olan cebr, manevi gizli bir cebrdir, zorlama mânasındaki cebr değildir. Bu da kulların ihtiyâr sahibi ve bağımsız olmasına engel değildir. Çünkü Allah'ın kulun ihtiyârı üzerindeki irâdesi, ikna, teşvik, razı etme, sevdirmeye ve süsleme yoluyla yapılır. İnsan da kendi ihtiyârı ile bu fiillere yönelip işlediği için bu fiillerden sorumludur. Kulun “amellerimi bana kötü göstermediler bilakis süsleyerek sevdirep ona yönelttikleri için yaptım” dese de ondan teklif kaldırılamaz. Bunun sebebi ise kulun o fiili ihtiyârıyla irâdesiyle yapmasından dolayı sorumlu tutulmasıdır. Sabri Efendi'ye göre buradaki cebr ihtiyârı yok etmez. Eğer öyle olsaydı zorunlu kılan cebrin, zorlanan ihtiyâr ile çelişmesi gerekecekti fakat buradaki manen cebr de

⁹⁵ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkîfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.200-201.

⁹⁶ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkîfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.201.

⁹⁷ Nahl 16/93.

⁹⁸ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkîfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.224; Mustafa Sabri Efendi, “Mevkîfu'l-beşer tahtê sultânî'l-kader”, (Kahire: el-Matbaatü's-Selâfiyye,1352), 267.

ihtiyâr da ittifak halinde olup aynı fikir üzerinedir. Durum, hükümdarın emrinin, kişinin kendi isteğine uygun olduğu vakit buradaki emrin zorlayıcı olmadığı örneğindeki gibidir.⁹⁹

Üstelik kul ihtiyârda bulunurken Allah'ın meşîetini hissetmediği için fiili işlerken Allah'ın irâdesine uygun olsun amacıyla değil bilakis ihtiyârını kendi meşîetine ve menfaatine uygun olacak şekilde fiile yönelip o fiili işler. Sabri Efendi bu duruma şöyle bir örneklendirme yapıyor:

“Bir kişiye herhangi bir konuda hükümdardan bir emir gelse ve onun hükümdardan geldiği açıklanmasa, hatta amirin yapma ve yapmama durumundan bahsettiği isteği belirtilmese, işi yaptığı veya terk ettiği zaman, “hükümdarın emrine uydum fakat sorumluluk kabul etmiyorum” demesi hak mıdır?”¹⁰⁰

Sabri Efendi, bu görüşlere delil olarak şu âyetleri gösteriyor:

“Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.” (Dehr 76/29), “De ki her şey Allah'tandır.” (Nisa 4/78), “Onlar bütün yaptıklarını defterlerinde hazır bulmuşlardır.” (Kehf 18/ 49), “Allah sizi ve yaptıklarınızı yarattı.” (Sâffât 37/96) Sabri Efendi'ye göre bu âyetlerdeki mâna kulun ihtiyârının da fiilinin de Allah'ın elinde olduğu ve kulun fiillerinden sorumlu tutulacağı anlamındadır. Hülâsa, Sabri Efendi, insanın amellere sebepleri vesile kıldığı için mükellef kılındığını fakat bu sebepleri ve sebepleri vesile kılan kişinin kul değil Allah olduğunu belirtir. Çünkü bu iki şey de Allah'ın meşîeti altındadır.¹⁰¹

2.4.8. Vahdet-i vücud

Vahdet-i vücûd anlayışı, varlığı öncelikle mutlak gerçeklik olarak ele alır. Varlığın iki temel kutbu vacib ve mümkünü ise Allah ile yaratılmışlar arasındaki ilişki (izâfet) üzerinden birbirine bağlar.¹⁰² Vahdet-i vücûd görüşü, tevhidin oluşabilmesi için kula ilâhî irâde huzurunda bütün benliğini yok sayması ve kula bütün her şeyinin Hak'tan kaynaklandığına inanmasıyla tam bir teslimiyet içinde olması gerektiğini benimsetmektedir. Bu anlayış cebr fikrinin yayılmasında etkili olmuştur.¹⁰³

⁹⁹ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.228-229.

¹⁰⁰ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.230.

¹⁰¹ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.236.

¹⁰² Ekrem, Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/431.

¹⁰³ Fettâh, “Cebriyye”, 7/206.

Sabri Efendi *Mevkîfu'l Beşer* eserinde Vahdet-i Vücûd ile ilgili görüşünü şöyle aktarmaktadır;

“Bazı insanlar her şeyi Allah'a havale etme anlamındaki cebir akidesi ile meşhur Vahded-i Vücud nazariyesi arasında bir âlaka kuruyorlar ve cebri bu nazariyeyi savunan görüşün bir dalı sayıyorlar. Ancak biz bu hususta onlara da, Vahdet-i Vücud görüşünü savunanlara da katılmıyoruz. Yüce Allah'ın kulların fiillerine hâkim olmasının, hâkim olanla, hâkim olunanların birleşmesini gerektireceğini kabul etmiyoruz. Özellikle kulların fiillerinden sorumlu olduğunu kabul etmemiz, Vahdet-i Vücud nazariyesi ile kesinlikle bağdaşmaz. Vahdet-i vücud nazariyesi varlığı vacip olana nispetle, mümkün olanların varlığını yok hükmünde kabul etmektir. Yani var olan “bir”dir. O’nun dışındakilerin varlığı, kendisiyle zaruri olmadığı için, kendisini var eden ve varlığını devam ettiren bir mucide ihtiyacı olduğu için yok gibidir. Biz Vahdet-i Vücudu bu anlamda düşünüyoruz.”¹⁰⁴

Sabri Efendi’nin bu açıklamasıyla, kulların fiilleri meselesindeki görüşlerini benimsemesinde Vahdet-i Vücûd nazariyesinin bir etkisi olmadığı bilakis Vahdet-i Vücûd fikrini reddedip eleştirdiği görülmektedir.

Birinci bölümde Sabri Efendi’nin hayatı tarihsel analizle ele alındıktan sonra genel olarak kulların fiilleri meselesindeki görüşleri beyan edildi. İkinci bölümde ise Sabri Efendi’nin çağdaşı Zâhid el-Kevserî’nin hayatını ve kulların fiilleri hakkındaki görüşleri ele alınacaktır.

¹⁰⁴ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkîfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.295.

3. ZÂHİD EL-KEVSERÎ'NİN HAYATI VE KULLARIN FİİLLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

3.1. Hayatı

Muhammed Zâhid el-Kevserî, 16 Eylül 1879 tarihinde Bolu ilinin Düzce ilçesinde bulunan Hacı Hasan köyünde (şimdiki adı ise Çalıcuma) köyünde doğdu.¹⁰⁵ Köy adını, Kafkasya'dan gelen babası âlim Hasan Efendi'den almıştır. Düzce'de doğduğu için Düzcevi lakabını almıştır. Kafkasya'dan Rus zulmü nedeniyle hicret edip Düzce'ye yerleşen Çerkez bir ailedendir. Dedeleri Kevserî'nin oğlu anlamına gelen "Kevsrak" namı ile anılmaktadır. Bu sebeple de "Kevserî" lakabını almıştır.¹⁰⁶ Babası müderris Hasan Hilmi Efendi (ö. 1911) aynı zamanda ilk hocası olmuştur. Kevserî, babasından tasavvuf, hadis, kelâm, fıkıh gibi birçok dinî ilmi okumuştur.¹⁰⁷ Hasan Hilmi Efendi, oğlu Kevserî'ye bütün öğrendiği ilimlerin hepsini rivâyet edebileceğine dair icazet vermiştir.¹⁰⁸ Zâhid el-Kevserî temel İslâmî ilimleri ilk babası Hasan b. Ali el-Kevserî'den tahsil etmiştir. Kevserî, İbtidâiye ve Rüştîyeyi Düzce'de okumuştur sonra Düzce'deki rüştiye mektebine devam ederken müftü Üsküplü Hüseyin Vecih Efendi (ö.1312/1834) ve Düzceli Şeyh Muhammed Nâzım Efendi'nin (ö. 1329 /1911) ders halkalarına katılıp ilmi eğitimler almıştır.¹⁰⁹ Düzceli Şeyh Muhammed Nâzım Efendi'den dinî ilimlerle beraber Sarf, Nahiv, Riyazat (Matematik), Tarih, Takvîmü'l-Büldân (Coğrafya) ve Farsça ilimlerini tahsil etmiştir.¹¹⁰ Hüseyin Vecih Efendi'den ise gramer derslerini okumuştur. Düzce'deyken Şaban Fevzi Efendi'nin (ö. 1989) ders halkasına da iştirâk etmiştir.¹¹¹ Kevserî, babası Şeyh Hasan Hilmi Efendi'den tarikat ve tasavvuf dersi alıp bu yola intisap etmiştir.

¹⁰⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Zâhid Kevserî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44\77.

¹⁰⁶ Osman Verim, "Muhammed Zâhid El-Kevserî'nin Hayatı, Eserleri Ve Kelâmî Görüşleri", s.9; Ahmed Hayri, "el-İmam el-Kevserî"(Makalâtü'l-Kevserî'nin giriş kısmı), s. 28.

¹⁰⁷ Hayri, *el-İmam el-Kevserî*, s. 5; Mehmet Emin, Özafşar, "Muhammed Zâhid El-Kevserî Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği", s. 24.

¹⁰⁸ Yüksel Çayiroğlu, "Zâhid el-Kevserî ve Fıkıh Düşüncesi", (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), s. 6.

¹⁰⁹ Numan Kocaoğlu, "Fıkıh Modern Yaklaşımlar Ve Muhammed Zahid el-Kevserî", (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), s. 58.

¹¹⁰ Mehmet Zahit Ünver, "Son Dönem Bir Osmanlı âlimi M. Zâhid el-Kevserî'nin Ehl-i Sünnet Algısı Ve Mezheplere Bakışı", (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), s. 10; Özafşar, a.g.e. s. 25.

¹¹¹ Muhammed Zâhid el-Kevserî, "İrğamü'l-Merîd fi Şerhi'n-Nazmi'l-Atid li Tevessülü'l-Mürîd bi Rıcâli't Tarîkati'n-Nakşibendiyyeti'l-Hâlidîyyeti'd-Dıyâiyye", (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1989), s. 110; Verim, a.g.e. s.10.

Kevserî, 1865'te Düzce'deyken Nakşibendiyye tarikâtı halifelerinden Şeyh Devlet'e bağlanmıştır. Kevserî, 1867'de köyündeki medresede müderrislik yapmıştır. Kevserî, on beş yaşında rüştiyeyi bitirdikten sonra Düzce'den ayrılarak İstanbul'a gelir. 1870'te İstanbul'dayken Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin (ö. 1893) sohbetlerine katılarak *Delâ'ilü'l-hayrât*'tan¹¹² icâzet almıştır. Bir yıl sonra Hicaz'a gidip Nakşî şeyhlerinden Mûsâ el-Mekkî'den de hilâfet icâzeti almıştır.¹¹³

İstanbul'da iken Kazasker Hasan Efendi'nin kurduğu Daru'l-Hadis'te ders görmeye başlar.¹¹⁴ Fatih Camii'nde derslere devam ederken amcası Sirozlu Hafız Mustafa Kazım Kevserî'den (ö. 1353/1934)'Arap Dili ve Edebiyatı ilmini okumuştur.¹¹⁵ Kevserî, ilmî şahsiyetinin oluşmasında en çok Alasonyalı Ali Zeynelâbidin Efendi (ö. 1336/1918) ile Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin (ö. 1318/1900) etkisi olduğundan bahsetmiştir.¹¹⁶ 1904 yılında 26 yaşındayken medrese eğitimini tamamlar. 1906'da beş yılda bir yapılan ruûs sınavında başarılı olup dersiam unvanını kazanmıştır. Türkiye'den göç edene kadar devletin ilmîye sınıfında 16 yıl boyunca görev almıştır. 1906 yılında Kevserî, Fatih Camii'nde 'dersiam' ünvanı ile müderrislik yapmaya başlar.¹¹⁷

I. Dünya Savaşı öncesinde evlendi. Bu evlilikten bir erkek üç kız olmak üzere dört evladı dünyaya gelmiştir. Bir oğlu ve bir kızı İstanbul'da yaşadıkları zaman vefat etmiştir. Diğer iki kızı Seniha ve Meliha ise Mısır'da vefat etti. İki kız kardeşin mezarları yan yanadır. Eşi, Kevserî vefat ettikten sonra Türkiye'ye döner ve 1957 yılında Düzce'de vefat eder.¹¹⁸

Kevserî, Fâtih Camii'nde müderris iken 1913 senesinde İstanbul Müderrisliği Ruusluğuna seçilmiştir.¹¹⁹ İstanbul Müderrisliği Ruusluğu medreselerin ıslahı için kurulan bir komisyondur. Kevserî, İttihatçıların önerdikleri ıslahat projesini kabul etmeyip karşı çıktığı için İttihatçılarla tartışmalar yaşamıştır.¹²⁰

¹¹² Şâzeliyye tarikatının Cezûliyye kolunun kurucusu olan Şeyh Cezûlî'nin risâlesidir.

¹¹³ Yavuz, "Zâhid Kevserî", 44/77.

¹¹⁴ Yavuz, "Zâhid Kevserî", 44/77.

¹¹⁵ Ünver, a.g.e. s.10.

¹¹⁶ Verim, a.g.e. s. 16; Ünver, a.g.e. s.11; Yavuz, "Zâhid Kevserî", 44/77.

¹¹⁷ Ramazan Avcı, "Muhammed Zâhid El-Kevserî'nin Hayatı Ve Kulların Fiilleri Hakkındaki Görüşleri", (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), s.4.

¹¹⁸ Mehmet Bulut, "Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelâmî Görüşleri", (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), s.10.

¹¹⁹ Sadık Albayrak, "Son devir Osmanlı Uleması", (İstanbul: Milli Gazete Yayınları, 1981), IV/138; Ünver, a.g.e. s.12.

¹²⁰ Albayrak, a.g.e. IV/138.

Kevserî ve İttihatçıların tartışma sebebi ise şudur: O döneme kadar uygulanan ilmî sisteme göre, talebeler bütün ilmî dersleri kendisinden tahsil edecekleri bir hoca tercih ederler. On beş sene zarfında bütün bu öğrenimi seçtikleri hocadan tamamlarlardı. İttihatçılar ise teklif ettikleri yeni önerilerinde modern Batı ilimlerinin eğitim programa alınmasını ve hocalardan, sadece birkaç sınıfta talebelerin seçtikleri birkaç dersi öğrencilere öğretmelerini istiyorlardı. Bununla birlikte talepler arasında toplam eğitim kapsamının yalnızca sadece sekiz sene olması da teklif edilmişti. Komisyondaki üyelerden biri olan Kevserî, derslerin çok olmasıyla beraber öğrenim müddetinin kısa olmasını, bilhassa da Türk talebelerinin dinî ilimleri tahsil ederken Arapçaya çok iyi hâkim olmaları gerekliliğine bakarak, yeni öneriyi eğitim için uygun bulmamıştır. Kevserî, iki sene hazırlıktan sonra öğrenim müddetinin on iki sene olmasına, bu eğitimin bitiminden hemen sonra da üç sene ihtisas süresi konulmasını teklif etmiştir. Kevserî, bazı komisyon üyelerinin desteğiyle de öğretim müddetinin toplam on yedi sene olarak kanunda karar bulmasını sağlamıştır.¹²¹

Bu hâdiseden sonra Kevserî ile itttihatçıların arası açılmıştır. İttihatçıların içinde bulunan bazı arkadaşları, Kevserî'ye savaş zamanında İstanbul'da bulunmasının onun için tehlikeli olacağını haber verip Kastamonu'da yeni açılan bir medresede görevlendirilmesini önermişlerdir. Kevserî, hükümet tarafından Kastamonu'da yeni açılan medreseyi faaliyete geçirmek üzere görevlendirilmiştir.¹²²

Üç yıl boyunca Kastamonu'da görev yaptıktan sonra Kevserî, burada talebe yetiştirmenin mümkün olmadığını anlayıp İstanbul'a dönmek için bu görevinden istifa eder.¹²³ Kevserî, İstanbul'a dönüş yolculuğunda kış mevsiminde aşırı kar sebebiyle karayolunda yolculuk mümkün olmayacağı için deniz yoluyla gitmeyi tercih eder. Kevserî, geminin gelmesi geciktiği için birkaç kişiyle beraber bir kayık kiralayarak deniz üzerinde yola çıkarlar. Fakat deniz dalgaları ve şiddetli fırtına sebebiyle bir deniz kazası yaşanır. Kevserî, bu kazada ölüm tehlikesi yaşamış ve kazada birçok değerli kitapları denize düşmüştür. Altıncı ve yedinci yüzyıllara ait el yazması kitaplar da denize düşen eserler arasında bulunuyormuş.¹²⁴ Bu olaydan sonra İstanbul yerine Düzce'ye intikal eder. Kevserî, Düzce'de ikamet ederken Daru'ş-Şafakat-i'l-İslâmiyye'ye görevlendirildiğine dair bir mektup almasıyla 1918 yılında İstanbul'a döner. Bu

¹²¹ Özafşar, a.g.e. s. 30.

¹²² Ahmed Hayri, a.g.e. s. 6-7; Özafşar, a.g.e. s.30.

¹²³ Ahmed Hayri, a.g.e. s. 7.

¹²⁴ Çayiroğlu, a.g.e. s.12.

görevinden kısa bir süre sonra Süleymâniye Medresesi "Medresetü'l-Mütehassisin'e" hoca olarak tayin edilir. Burada tabakâtü'l-Kurra ve'l Müfessirin'de mesleğini icra eder.¹²⁵

3 Haziran 1920 yılında Kevserî, Süleymaniye Medresesi Temsilcisi olarak Meclisü Vekâleti'd-Ders'e üye olmuştur. Kısa süre içerisinde meclisin reisi olmuştur. Sultan Vahdettin döneminde Kevserî, Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin ders vekili olmuştur. Fakat bu görev kısa sürmüştür. Zira İlk Yardım Cemiyeti, Laleli Medresesi'ni yıkıp buraya İstanbul yangınından etkilenenlere yardım edebilmek için bir istasyon yapmak ister. İlk Yardım Cemiyeti'nin bu isteğine karşı çıkan Kevserî, durumu Sultan Vahdettin'e şikâyet eder. Lâkin Kevserî beklediği sonucu alamayınca durumu mahkemeye taşır ve görüşünden vazgeçmeyip konu üzerinde dava açtığı için görevinden azledilir.¹²⁶ Bununla beraber Kevserî, Meclisü Vekâleti'd-Ders'e üyeliği ile müderrislik görevine, 1922 yılında Türkiye'den ayrılıncaya kadar devam etmiştir.¹²⁷

1922 yılında Kevserî, yolda karşılaştığı bir dostunun Kevserî hakkında tutuklanacağına dair bir emir olduğunu bildirmesiyle kimseye haber vermeden direkt limana giderek bir gemiye binip İskenderiye'ye göç etmiştir. Bundan sonraki hayatını ülkesinden uzakta gurbette yaşayarak geçmiştir.¹²⁸ İlk olarak Kubâra'ya gelir burada birkaç gün kaldıktan sonra Kahire'ye geçer. Kahire'nin Hüseyin Mahallesi'ndeki Darü's-Selam otelinde bir süre kalmıştır. Daha sonra Şubra'da bir eve geçer ve birkaç ay burada kaldıktan sonra Mısır el-Cedide'ye gidip orada ikamet eder. Mısır el-Cedide'de ikamet ettikten sonra tekrar geri İskenderiyye'ye dönmüştür. Kevserî, 1924'te İskenderiyye'den Lübnan'ın Beyrut şehrine geçer buradan da Suriye'nin Şam şehrine trenle gitmiştir. Bir yıldan fazla Şam'da ikamet etmiştir.¹²⁹ Daha sonra 1927 yılında trenle Mısır'a dönmüştür. Zâhid Kevserî, Hilvan'da Tekyetü'l-Etrak Ebu'z-Zeheb Tekkesi'ne¹³⁰ (günümüzdeki adı Revâkü'l-Etrak) yerleşmiştir. 1928 yılında Kevserî, ikinci kez Şam'a ilim için seyahat eder. Kevserî, Şam'da kaldığı süre zarfında Muhammed Salih el-Amidi ile görüşür. Ondan; "Hasru's-Şarid fi Esanidi's-Şeyh Muhammed Abid" eserini rivâyet edebilmek için icazet alır.¹³¹ Şam'da yaklaşık bir sene kaldıktan sonra yine trenle Filistin yolu üzerinden Kahire'ye dönmüştür.¹³² Hüseyin Mahallesi'nde Kulübü'l-Mısri Otelinde ikamet eder. Mısır Devlet Arşivi Daru'l Mahfûzati'l-Mısriyye'nin Türkçe vesikalarını Arapçaya tercüme etmek

¹²⁵ Ahmed Hayri, a.g.e. s. 16; Albayrak, a.g.e. s.138; Avcı, a.g.e. s.6; Çayıroğlu, a.g.e. s.13.

¹²⁶ Özafşar, a.g.e. s. 33; Avcı, a.g.e. s.7; Çayıroğlu, a.g.e. s.13.

¹²⁷ Albayrak, a.g.e. s.138; Ahmed Hayri, a.g.e. s. 15-18.

¹²⁸ Ahmed Hayri, a.g.e. s.25; Kocaoğlu, a.g.e. s. 59.

¹²⁹ Özafşar, a. g. e. s. 46-47-48; Bulut, a.g.e. s.11.

¹³⁰ Camiu'l-Ezher'de okuyan Türk öğrencileri burada kalmaktadır.

¹³¹ Avcı, a.g.e. s.9.

¹³² Verim, a.g.e. s.12

için mütercimlik sınavına girip imtihanı birinci olarak kazanmıştır. Geçimini buradan temin etmeye başlamıştır.

Kevserî, Mısır'a gelişinden sekiz yıl sonra ailesini Mısır'a yanına getirtmiştir.¹³³ II. Dünya Savaşı yıllarında Kevserî, eş-Şeyh Yusuf ed-Dicvi el-Maliki'nin (ö.1946) tahsis ettiği evde ailesiyle beraber ikamet etmiştir.¹³⁴ 1942 yılında Kevserî, eş-Şeyh Yusuf ed-Dicvi el-Maliki'den Yahya el-Leysî (ö. 234/ 848) rivâyeti üzerinden gelen İmam Mâlik'in (ö.179/795) *el-Muvatta* eserinden icazet almıştır. Ayrıca Kevserî, ondan kendisinin bütün rivâyetlerinin umumi bir icazetini de almıştır.¹³⁵

Kevserî, Kahire'de ikamet ettiği zaman diliminde evini bir medrese haline getirip burada çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Kevserî, kıymetli eserlerini bir takım yayınevi sahiplerinin vasıtasıyla neşretmiştir. Kahire'de bulunduğu süre içerisinde Mısır'da yayılan yanlış fikir ve düşüncelere cevaplar vermiştir. Mısır'daki bazı kimseler, Kevserî'nin neşrettiği yazıları nedeniyle Kevserî'nin Mısır'dan gönderilmesi için faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu konuda Kevserî'nin yanında olup ona yardımcı olan kimseler arasında Şeyh Abdülmecid es-Sindunî eş-Şafî (ö. 1361/1942) ve Ezher Şeyhi eş-Şeyh Mustafa Abdürrazık (ö. 1366 /1947) yer alır.¹³⁶

Kevserî, zamanının birçoğunu ilimle iştigal ederek geçirmiştir. Ümmet-i Muhammed'in hayrı için talebeler yetiştirir, ilmî eserler telif eder, kendisine bir konuda soru sormaya gelenlerin sorularını yanıtlar ve İslâm dini için zararlı fikirlerle mücadele etmiştir. Kevserî, vaktini çoğunlukla ilme adayıp nafîle ibadetlere yeterli zaman ayıramadığı için üzülmüştür. Bununla beraber Kevserî, ilimle meşgul olup ümmetin hayrı için çalışmayı nafîle ibadetten daha faziletli görmüştür. Zira Kevserî'ye göre, nafîle ibadetler kişinin kendisini cehennemden kurtarmak veyahut cennetteki mevkiinin yükselmesi içindir. Lâkin ilim, Müslümanları cehennem ve cehenneme götüren kötü işlerden kurtarmaya vesile olur.¹³⁷ Kevserî, ilme atfettiği bu değerden dolayı sürekli talebelerine derslerine çalışmalarını ve vakitlerini ilmi tahsil etmekle geçirmelerini tavsiye etmiştir.¹³⁸

Kahire'de Ahmed Râfî' et-Tahtâvî (ö. 1908), Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî (ö. 1927), Yusuf Dicvî (ö. 1946) gibi âlimlerden İslâmî ilimlerde icazet almıştır. Mısır'da bulunduğu zaman

¹³³ Özafşar, a.g.e. s. 36-37; Ünver, a.g.e. s.15.

¹³⁴ Özafşar, a.g.e. s. 39.

¹³⁵ Ünver, a.g.e. s.16; bkz. Muhammed Zâhid el-Kevserî, "*Makâlâtü'l-Kevserî*", (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs 1994), s. 624.

¹³⁶ Özafşar, a.g.e. s. 39-40; Ünver, a.g.e. s.16; Avcı, a.g.e. s.9.

¹³⁷ Kurucu, "Hatıralar2", s.169; Çayiroğlu, a.g.e. s.17.

¹³⁸ Kurucu, "Hatıralar2", s.169, Çayiroğlu, a.g.e. s.17.

diliminde 30 eser telif ederken üç yüzü aşkın talebe yetiştirmiştir. Talebeleri arasında Seyyid Hüsameddin el-Kudsî, Abdülhamid el-Kütübî el-Mısırî, Ahmed Avang Hüseyin, Alasonyalı Büyük Cemal Öğüt (ö. 1966), Abdülfettâh Ebû Gudde (ö.1997), Ahmed Hayri Paşa, Muhammed Reşad Abdülmuttalib, Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk (ö.1993), Ali Ulvi Kurucu (ö. 2002), Mehmed İhsan Efendi (ö. 1961), Mustafa Runyun (ö.1988), Muhammed Hüseyin (ö.1977) ve Muhammed Emin Saraç (ö. 2021) gibi ilimde nam salmış isimler bulunmaktadır.¹³⁹

Kevserî'nin Kahire'deki son yıllarında tansiyon, şeker hastalığı, göz rahatsızlığı ve prostat gibi sağlık sorunları baş göstermiştir. Ancak bu durum Kevserî'yi kitap yazmaktan, talebe yetiştirmekten ve farklı kesimlerden kendisine yöneltilen soruları cevaplamaktan alıkoymamıştır. Prostat hastalığı sebebiyle el-Cem'iyyetü'l-Hayriyye el-İslâmiyye Hastanesi'nde yatmış sonra taburcu olmuştur. Hastalık tekrar nüksedince İtalyan Hastanesi'nde tedavi görmüştür. Pazar günü ikindi namazından sonra yalnızca eşinin bulunduğu bir anda, ondan kendisi için Fatiha okumasını istemiştir. Bu esnada vefat etmiştir. Mısır'da 11 Ağustos 1952'de (h.19 Zilka'de 1371) Pazar günü, saat 4.35'te yetmiş beş senelik ömrü geride bırakarak ebedî âleme intikal etmiştir. Kevserî, Şafîî mezarlığında İbrahim Selim'e ait alanda kızlarının yanında toprağa verilmiştir.¹⁴⁰

3.2. Eserleri

Muhammed Zâhid Kevserî'nin Türkiye'deyken yazdığı eserlerin toplamı yirmi üçtür. Bu eserlerin hiçbirisi basılmamıştır. Mısır'dayken otuz bir tane eser yazmıştır. Bu eserlerin çoğu basılmıştır. Yazmış olduğu eserlerle birlikte Kevserî'nin, toplamda kırk tane yazdığı mukaddimeler ve yaptığı tahkik, tashih ve ta'likler de bulunmaktadır. Birçok esere tanıtım, takdim, takriz yazmıştır. Türkçe'den Arapça'ya çevirdiği tercümeleri de vardır. Tercümelerin üç tane olduğu bilinmektedir. Birçok konuda da yüzden fazla makale yazmıştır. Kevserî'nin eserlerini yazarken Kevserî hakkında en geniş malumatları aktaran talebesi Ahmed Hayrî'nin “el-İmam el-Kevserî” adlı telifiyle Mehmet Emin Özaşar'ın, “Muhammed Zâhid Kevserî, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Hadisçiliği” isimli yüksek lisans tezi kaynak olarak alındı.

¹³⁹ Yavuz, Zâhid Kevserî, 44/78.

¹⁴⁰ Özaşar; a.g.e. s. 42; Ahmed Hayri, a.g.e. s.24; Avcı, a.g.e. s.10; Çayıroğlu, a.g.e. s.20-21; Kocaoğlu, a.g.e. s.60.

3.2.1. Türkiye’de yazdığı eserleri

1. *Nazm-u Avamili’l-İ’rab*: Farsça yazılan bu eser Kevserî’nin ilk yazdığı eseridir. Arapça gramerine ait el yazması bir risaledir.
2. *es-Suhufü’l- Müneşşera fi Şerhi’l-Usuli’l-Aşera*.
3. *el-Cevâbü’l-Vâfi fi’r-Reddİ ale’l-Vaizi’l-Ofi*: Trabzon’nun Of ilçesinde yaşayan bir vaizin tasavvuf karşıtı görüşlerine cevap verdiği muhtasar bir risalesidir. Kevserî eseri bir günde yazıp ertesi gün risaleyi vaize takdim etmiş. Vaiz risaleyi okuduktan sonra hatalı görüşlerinden vazgeçmiştir.
4. *Tefrihu’l-Bal bi Hall-i Tarih-i İbni’l- Kemal*.
5. *İzahatü Şühbeti’l-Muammem an İbareti’l-Muharrem: On sayfa civarında el yazması bir eserdir*.
6. *Tervidu’l-Karîha bi Mevazini’l-Fikri’s- Sahiha fi’l-Mantık*: Cevdet Paşanın Mantık hakkında yazdığı “*Mi’yarü’s-Sedat*” Türkçe eserinin Arapçaya tercümesidir.
7. *Kurratü’n-Nevazır fi Adabi’l-Münâzır*: Münazara usul ve adabı konusu üzerinde yazılmış bir eserdir.
8. *en-Nazmü’l-Atîd fi Tevessülü’l-Mürîd*: Matbudur. Tasavvuf hakkında yazılmış bir risaledir.
9. *İrğamü’l-Merid fi Şerhi’n-Nazmi’l-Atid li Tevessülü’l-Mürîd* (1328/ İstanbul): *en-Nazmu’l-Atîd* adlı eserinin şerhidir. Bu eser basılmıştır.
10. *İs’âdu’r-Râki ale’l-Merâki*: “*Meraku’l-Felâh*” Fıkıh kitabındaki hadislerin tahriri hakkındadır. Bu fıkıh kitabı da “*Nuru’l-İzah ve Necatü’l-Ervah*” adlı metne yapılan bir şerhtir.
11. *en-Nakdü’t-Tâmmî ale’l-Akdi’n-Nâmi ala Şerhi’l-Câmi*: İbn Hacıb’in *el-Kafiye* adlı nahiv kitabına yapılan “*el-Fevaidü’z-Ziyaiyye*” üzerine yazılan “*el-Akdü’n-Nami*” adlı kitabın tenkidinden ibarettir.
12. *el-Fevâidü’l-Kafiye fi’l-Aruzi ve’l-Kâfiye*: Şiir üzerine yazılmış bir kitaptır. Matbu bir eserdir.
13. *Tedribü’l-Vasif alâ Kavâidi’t-Tasrîf*: Sarf ilmi üzerine telif edilmiş bir eserdir.
14. *Tedribü’t-Tullâb alâ Kavâidi’l-İ’râb*: Nahiv ilmi hakkında yazılmış bir kitaptır.

15. *Hanînü'l-Mütefecci' ve Enînü'l-Mütevecci'*: Şiir üzerine yazılmış bir eserdir. Birinci dünya savaşı zamanında kaleme alınmıştır ve matbu bir eserdir.
16. *İbdâu Vücûhi't-Teaddi fi Kâmil-i İbn-i Adiy.*
17. *Nakdu Kitâbi'd-Duafâ li'l-Ukayli*: Ukayli'nin *Kitabü'd-Duafa* adlı eseri üzerine yazdığı eleştirel bir eserdir.
18. *et-Taakkübü'l-Hasîs li mâ Yenfihi İbnü Teymiyye mine'l-Hadis.*
19. *el-Buhûsü'l-Vefiyye fi Müfredât-ı İbn-i Teymiyye.*
20. *er-Ravdu'n-Nâziru'l-Verdî fi Tercemeti'l-İmâmi'r-Rabbanî es-Serhendi*(Kastamonu): İmam Rabbanî (ö.1034/1625)'nin hayatını konu alan bir eserdir. Türkçe yazdığı tek el yazması eserdir.
21. *el-Medhalü'l-Âmm li-Ulumi'l-Kur'ân*(İstanbul): Kur'an ilimlerine dair iki ciltlik el yazması bir eserdir. Rivâyet ve dirâyeti esas alan müfessirler arasındaki ölçünün nasıl olması gerektiği ve bunların metotları gibi konularda bilgiler verilmiştir. Ayrıca Kur'an'ın Hz. Peygamber(s.a.v.) dönemi, Hz. Ebubekir (r.a) ve Hz. Osman (r.a.) dönemlerinde nasıl yazıldığı, cem edildiği, çoğaltıldığı ile ilgili konuları da ele almıştır.¹⁴¹

3.2.2. Mısır'da yazdığı eserleri

1. *Ref'u'r-Raybe an Tahabbutâti İbn-i Kuteybe*: Mısır'a ilk geldiği zamanlarda kaleme almıştır. İbn Kuteybe'nin İmam Ebu Hânife hakkındaki bazı fikirlerini tenkid etmiştir. Matbu bir eser değildir.
2. *Safaâtü'l-Bürhân ala Safahâti'l-Udvân* (Şam/ 1348)
3. *el-İşfâk alâ Ahkâmi't-Talak.*
4. *Bülûğu'l-Emânî fi-Sîreti'l-İmâm Muhammed b. El-Hasen eş-Şeyban'i*: Hanefi müctehidlerinden İmâm Muhammed'in (ö.189/805) hayatını konu almaktadır.
5. *Husnü't-Tekâdî fi-Sîreti'l-İmâm Ebu Yûsuf el-Kadî*: Ebu Yusuf (ö.182/798) 'un hayatı ve içtihatındaki yerini ele alan bir eserdir.
6. *et-Tahrîru'l-Vecîz fi mâ Yebteğîhi'l-Müstecîz*: Bu eser Kevserî'nin icazetnamesi olup eserde hocalarının terceme-i hallerine dair bilgileri aktarmaktadır.

¹⁴¹ Hayrî, “el-İmam el-Kevserî”, s. 58; Verim, a.g.e. s.31.

7. *el-İmta' bi-Sîreti'l-İmameyn el-Hasan b. Ziyâd ve Sâhibihi Muhammed b. Şüca'*: Hanefi müctehidlerinden Hasan b. Ziyad (ö.204/819) ve Muhammed b. Şüca'nın(ö.266) hayatı hakkında kaleme alınmış bir eserdir.
8. *Lemehâtü'n-Nazar fi-Sîreti'l-İmâm Züfer*: Ebu Hânife'nin önde gelen talebelerinden İmâm Züfer'in(ö. 158) hayatı ve içtihatındaki yerini anlatmaktadır.
9. *Te'nibü'l-Hâtib alâ mâ Sâkahü fi Tercemeti Ebi Hânife mine'l-Ekâzib*: Kevserî, bu eserde Hatib Bağdadi'nin "Tarihu Bağdad" eserinde İmâm Ebu Hânife'nin biyografisinde zikrettiği imâm hakkında yazmış olduğu yanlış fikirleri tenkid etmiştir.
10. *İhkâku'l-Hak bi İbtâli'l-Batlı fi Muğîsi'l-Halk*: el-Cüveyni'nin bazı görüşlerine cevap verdiği eserdir.
11. *Akvemü'l-Mesâlik fi-Bahsi Rivâyeti'l-Mâlik an Ebi Hânife ve'r-Rivâyeti Ebî Hânife an Mâlik*.
12. *Tezhibü't-Tâc el-Lüceynî fi Tercemeti'l-Bedri'l-Aynî*
13. *el-İhtimâm bi Tercemeti İbni'l-Hümam*
14. *Atbü'l-Muğterrîn bi Decâcileti'l-Muammerîn*
15. *Tahzîru'l-Halef min Mehâzî Ed'iyâi's-Selef*
16. *Katarâtü'l-Ğays min Hayâti'l-İmâm el-Leys*
17. *el-Hâvî fi Sîreti'l-İmâm Ebi Ca'fer et-Tahâvî*: Tahavi'nin hayatını ele almaktadır.
18. *Faslu'l-Makâl fi Bahsi'l-Ev'al*
19. *el-Buhûsü's-Seniyye an Ba'zı Ricâl-i Esânîdi't-Tarikâti'l-Halvetiyye*: Bu eserde 13 halvetî şeyhinin hayat hikâyesi kaleme alınmıştır.
20. *Nazratün Âbira fi Mezâimi Men Yünkiru Nüzüle İsa (a.s) Kable'l Âhîra*: Eserde İsa (a.s)'nın göğe kaldırıldığını ve kıyamete yakın yeryüzüne ineceği mezvuları ele alınmıştır.
21. *Nibrâsü'l-Mühtedi fi't-Tilâi Enbâi'l-Ârif Demirtaş el-Muhammedi*
22. *en-Nüketü't-Tarîfe fi't-Tehaddüs-i an Rudûdi İbni Ebi Şeybe alâ Ebi Hânife*: İmam Ebu Hânife'nin hadislere muhalefet ettiğini söyleyen İbn-i Ebi Şeybe'ye verilen cevapları içermektedir.

23. *Raf'u'l-İştib'âh an Mes'eletey Keşfi'r-Ruûsi ve Lübsi'n-Niâli fi's-Salah*: Namaz ile ilgili iki meseleden bahsetmektedir.
24. *Tercemetü'l-Allâme Muhammed Münib el-Ayntâbî*
25. *Ta'tîru'l-Enfâs bi Zikri Senedi İbn-i Erkümâs*
26. *et-Terhib bi Nakdi't-Te'nib*
27. *Mahku't-Tekavvül fi Mes'eleti'Tevessül*: Tevessülün şirk olduğunu söyleyen kesime karşı yazılmış ve tevessülün cevazına dair birçok delilin olduğunu beyan eden bir eserdir.
28. *Min Iberi't-Târih fi Keydi li'l-İslâm'*
29. *el-İfsah an Hukmi'l-İkrah fi't-Talakı ve'n-Nikâh*
30. *El-İstibsâr fi Tehaddüsi ani'l-Cebri ve'l-İhtiyâr*: Şeyhulİslâm Mustafa Sabri Efendi'nin *Mevkıfu'l beşer* ile *Mevkıfu'l Akl* eserlerinde kaleme aldığı cebr, irâde, ihtiyâr, kader konularındaki fikirlerine reddiye verdiği eserdir. Kevserî'nin en son yazdığı kitaptır.

3.2.3. Ta'lik ve tashihini yaptığı eserler

1. *Def'u Şübehi't-Teşbih*, Ebu'l-Harac Abdurrahman el-Cevzi.
2. *Mukaddime li Kitabi'l-Mükaddimât el-Hamse ve'l-İşrûn min Dalâleti'l-Hâirin*, İbnu'l Meymûn.
3. *Leftü'l-Lahz ilâ mâ el-İhtilâfü fi'l-Lafz*, İbnu'l Kuteybe.
4. *es-Seyfû's-Sakîfi'r-Reddi alâ İbni Zefîl*, İbnu's-Subki el-Kebir.
5. *Tebyînü Kezibi'l-Müfteri*, İbnu'l Asâkir.
6. *et-Tebzir fi'd-Din*, Ebu'l-Muzaffer el-İsfareynî.
7. *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Abdulkâdir el-Bağdâdî.
8. *el-Âlim ve'l-Müteâllim*, Ebu Hânîfe.
9. *Risaletü Ebi Hânîfe ilâ Osman el-Elbetti*, Ebu Hânîfe.
10. *el-Fıkhu'l-Ebsât*, Ebu Hânîfe.
11. *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bid'a*, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el-Malatî eş-Şâfi.
12. *Kitabu'l-Esmâ ve's-Sıfât*, Ebu Bekir el-Beyhâkî.

13. *el-İnsaf fî mâ Yecibü İ'tikâdühü ve lâ Yecüzü 'l-Cehlü bihi, Ebu Bekir b. Et-Tayyib el-Bakillânî.*
14. *el-Hadâik fî 'l-Felsefeti 'l-Âliye, El-Batalyevsî.*
15. *el-Lüm 'atü fî 'l-Vücut ve 'l-Kader ve Efâli 'l-İbâd, İbrahim b. Mustafa el-Halebî el-Medârî.*
16. *el-Akîdetü 'n-Nizamiyye, İmamu 'l-Harameyn el-Cüveynî.*
17. *Keşfü Esrari 'l-Batiniyye, Muhammed b. Malik Hammâdî.*

3.2.4. Kevserî'nin kelâm hakkında kaleme aldığı makaleler

Kevserî, dergilerde birçok meselede, yüzlerce makale kaleme almıştır. Talebeleri, ilmî değeri çok yüksek olan bu makaleleri derleyerek “*Makâlâtü 'l-Kevserî*” adlı eseri yayınlanmışlardır. Eserde Kelâm ile ilgili Kevserî'nin yazdığı makaleler şunlardır:

1. *Bid'atü 's-Savtiyye Havle 'l-Kur'an*
2. *el-Akîdetü 'l-Mütevârese ve 'l-Fıkhu 'l-Mütevâres*
3. *İnkâru Nüzûli İsâ ve İkrâru Akîdeti 't-Tecsîm*
4. *Nemâzic mimâm fî Nakzi 'd-Dârimî ellezî Übîha Neşruhû*
5. *Huturâtü 'l-Kavl bi 'l-Cihe Fadlen ani 'l-Kavl bi 't-Tecsîmi 's-Sarîh*
6. *Havle Tehammüsi 'l-Kasimî el-Yevm*
7. *Tahzîru 'l-Ümme min Duâti 'l-Vesenîyye*
8. *Ustûratü 'l-Av'âl*
9. *Fitnetü 'l-Mücessime ve Sunûfî Mehâzîhim*
10. *Kitabün Yüsemâm Kitabe 's-Sünne ve hüve Kitabü 'z-Zeyğ*
11. *Akîdetü 't-Tenzîh*
12. *Kelimetün fî Tenzîhi 'llâhi Teâlâ li Ali b. Ebî Talib*
13. *Mes'etü 'l-Hulûd*
14. *el-Kuvvetü 'l-Hafîyye fî 'l-Kevn*
15. *Kelimetün ani 'l-İsrâ ve 'l-Mi'râc*
16. *Leyletü 'n-Nısfî min Şa'bân*

3.3. Zâhid el-Kevserî'nin Kulların Fiilleri Hakkındaki Görüşleri

Zâhid el-Kevserî, kulların fiilleri meselesinde Mâtürîdî mezhebinin görüşlerini benimsemektedir. Hayatı boyunca bütün dinî konularda Ehl-i Sünnet'in ittifak ettiği görüşler üzerinde sebat etmiş ve İslâm'a zarar veren görüşlerle de kalemle mücadele etmiştir. Kevserî, Mustafa Sabri Efendi'nin kulların fiilleri hakkında yazdığı *Mevkıfu'l Beşer* ve *Mevkıfu'l Akl* isimli eserlerinde İslâm'a zarar verdiğini düşündüğü görüşler beyan ettiğini görünce kulların fiilleri bahsi üzerine bilhassa yoğunlaşmıştır. Konuyla ilgili hem Sabri Efendi'nin görüşlerini çürütmek hem de Ümmet-i Muhammed'in bu meselede İslâm'a uygun bir telakki sahibi olması için *el-İstibsâr* eserini kaleme almıştır.

3.3.1. Kulların fiillerinde Allah'ın ezeli ilmi

Kevserî'ye göre, Allah'ın ezeli ilmi, kulun gelecekteki fiillerini kuşatması, kulun irâdesini ve ihtiyârını ilga etmez. Zira Allah, sünneti gereği kulun fiillerinden mükellef olabilmesi açısından fiili kulun ihtiyârı üzerine meydana getirir. Kevserî bu konuyu İstibsâr eserinde şöyle açıklar:

“Allah'ın Ezeli irâdesinin, ezeli olmayan kulların fiillerini kapsamı, kulun tercih hakkını nefyetmez. Zira Hakîm ve Habîr olan Allah'ın sünneti, kulun, [işlediği fiilde] sorumluluğunun söz konusu olabilmesi için -ezeli olarak Allah'a ma'lûm olan -kulun fiilini onun kendi irâdesine göre yaratması şeklinde cereyan etmiştir.”¹⁴²

Âyet ve hadisler de Allah'ın kulun irâdesi üzerine kulun fiilini yarattığını işaret eder. Kevserî ve Sabri Efendi kulun Allah'ın ezeli ilmi sebebiyle cebr altında olmadığını bilakis bununla beraber irâde ve ihtiyâr sahibi olduğu konusunda aynı görüştedirler. Ehl-i Sünnet âlimleri de bu görüş üzerine ittifak etmişlerdir.¹⁴³

3.3.2. Cüzî irâde ve ihtiyâr

Mâtürîdî mezhebini benimseyen Kevserî'ye göre kulda külli ve cüzî irâde bulunmaktadır. Külli irâde kulun iyi veya kötü fiilleri tercih etme imkânına sahip olmasıdır. Kulda bilkuvve olarak bulunur. Cüzî irâde ise kulun iyi veya kötü bir fiile yönelmesidir. Yani külli irâdenin muayyen olmasıdır. İnsanın irâdesini belirli bir fiile yöneltmek çabalaması “azm-i musammem” olarak tabir edilmiştir. Kevserî'ye göre külli irâde mevcut ve mahlûktur fakat cüzî irâde mahlûk ve

¹⁴² Muhammed Zâhid el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, çev. Murat Kıvılcım, (İstanbul: Tahkik Yayınları, 2022), s.39.

¹⁴³ Şerafeddin Gölçük, *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1979,) s.170-171.

mevcud değildir. Kul cüzi irâdeyle fiile yönelir ve bu irâde sebebiyle fiilinde hürdür ve yaptıklarından sorumludur. Kevserî, konuyu şöyle açıklar:

“Allah (subhânehû ve teâla) kullarına, onları, emrettiklerini yapmaya yönelten kudret ve irâde ihsân eylemiştir. Nitekim mezkûr duruma kitâb, sünnet ve akıl dalâlet etmektedir. Temas edinilen durumun aksini iddia eden kimse kendi iddiasına göre bilmişlik yapsa da hak yoldan sapmaktadır.”¹⁴⁴

3.3.3. Kulun fiili kesbetmesi

Allah, insanı fiillerini gerçekleştirebilmesi için melekelerle donatmıştır. Bunlardan birisi de insana verilen istitaâttır. Belli bir işi veya daha fazlasını gerçekleştirecek güce istitaât denir.¹⁴⁵ Kul onda bulunan istitaât ve irâdesiyle fiillerini işler. Kul meşîetiyle bir fiili tercih ettiğinde fiile istitaâtini yönlendirir ve Allah da o fiili yaratır. Kulun yöneldiği fiil iyi veya kötü olsa da kendi irâdesiyle tercih ettiği için Allah sünneti gereği o fiili meydana getirir. Bununla birlikte kulun iyi fiile yönelmesinde Allah’ın rızası olmakla beraber kul kötü bir fiili tercih ettiğinde bunda Allah’ın rızası yoktur. Lâkin Allah kulunu fiillerinde mecbur kılmadığı için fiili onun iyi veya kötü fiiline göre yaratır.¹⁴⁶ Kulun kendisinde bulunan hâdis bir kudretle fiili işlemeye yönelmesine kesb denir. Kevserî ve Ehl-i Sünnet’e göre fiilin yaratıcısı Allah, fiili kesb eden ise kuldur.¹⁴⁷ Yaratma aletsiz meydana gelirken kesb aletle meydana gelir, kul irâdesiyle fiili kesb eder. Fiil ise masdar manası ve masdar vasıtasıyla meydana gelen mana olmak üzere iki manayı ihtiva eder. Kevserî’ye göre göre mastar manasıyla fiil, hariçte meydana gelir lâkin bu yönden arazlardan değildir. Mastar manasıyla “vurma”ya yönelip vurma eylemini gerçekleştirmesi kula ait bir iştir. Vurulan kişideki acıyı yaratan ise Allah’tır. Allah’ın yarattığı acı, sebep kıldığı masdar mânasındaki fiilden meydana gelmiştir.¹⁴⁸

3.3.4. Kulların fiillerinde cebr ve tefvîz

Ehl-i Sünnet’e göre, kulun fiillerinde ne cebr ne de tefviz yoktur, kul bu iki durum arasında bir konumdadır. İnsan fiillerini kendi irâdesiyle tercih ederek kesb etmesi açısından cebr altında değildir. Kevserî de bu konuda Ehl-i Sünnet’in görüşünü benimsemektedir. Cebriyye’ye göre ise kul cebr altındadır, her şeyi yaratan Allah’tır. Böyle bir düşünce kulun mükellef olmasını ilga eder. Kul, irâdesiyle tercih etmediği bir fiilden sorumlu olduğu vakit adaletsizlik ve zulüm

¹⁴⁴ Muhammed Zâhid el-Kevserî, “el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi”, s.75.

¹⁴⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “İstitaât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/399.

¹⁴⁶ Avcı, a.g.e. s.61.

¹⁴⁷ el-Kevserî, “el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi”, s.50.

¹⁴⁸ el-Kevserî, “el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi”, s.45-46.

meydana gelir. Allah bu sıfatlardan münezzehtir. Böylelikle cebr görüşü İslâm anlayışında yer almamaktadır. Diğer taraftan, Mu‘tezile kulun kötü fiillerini Allah’a isnad etmemek için kulun fiillerinin kuldan sadır olduğunu söyleyerek kulun tefvizde olduğunu beyan eder. Kevserî ve Ehl-i Sünnet âlimleri ise her şeyin tek yaratıcısının Allah olduğunu ve bu her şeyin içinde kulun irâdesinin, kudretinin ve fiillerinin de olduğunu ifade eder.¹⁴⁹

3.3.5. Kulların fiillerinden sorumlu olması

Ehl-i Sünnet’e göre, kulların fiilleri ihtiyârî ve iztırârî fiiller olmak üzere ikiye ayrılır. İztırârî fiiller kulun irâdesi olmadan gerçekleşen fiillerdir. Örneğin; kolun titremesi, nefes alıp vermemiz, kulun uykusunun gelmesi, acıkmak, susamak gibi zorunlu hareketlerdir. Kulun irâdesiyle gerçekleşmediği için gayr-i ihtiyârî olarak meydana gelir. Ehl-i Sünnet mezheplerine göre, iztırârî fiillerin yaratıcısı Allah’tır, kulun bu fiillerde hiçbir etkisi yoktur. Bu sebeple bu fiillerden sorumlu değildir. İhtiyârî fiiller ise kulun kendi irâdesiyle gerçekleşir. Kul bu fiillerden mükelleftir.¹⁵⁰

Kullar kendi irâdeleri ile fiillerini tercih ettikleri için iyi fiillerinin karşılığı olarak mükâfatlandırılır, kötü fiillerinin karşılığı olarak cezalandırılır. Kevserî’ye göre, Allah’ın kulunu gücü yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaması, kulun kendi tercihiyle yaptığı bir fiilden ancak sorumlu olacağına işaret eder. Zira kişi iztırârî bir fiilinden veya tehdit altındayken yapmış olduğu bir fiilden sorumlu tutulamaz. Öyleyse kişinin fiilinde sorumlu olması aynı zamanda kulun fiillerinin kendi tercihiyle meydana geldiğini gösterir.¹⁵¹ Mâtürîdîlere göre Allah’ın kulunu gücü yetmediği bir şeyle yükümlü kılması caiz değildir. Çünkü Allah’ın adalet, hikmet, ilim ve kemâline aykırı olur. Mâtürîdî olan Kevserî bu görüşü benimsemektedir.

3.3.6. Hidâyet ve dalâlet

Kevserî’ye göre kul hidâyeti istediği için Allah kula hidâyet eder ve kul dalâleti istediği için Allah kulu saptırır. Nitekim Kevserî, “O halde benden hidâyet isteyin ki sizi hidâyete erdireyim”¹⁵² hadisiyle Allah’ın, kulu hidâyete ulaşmayı istediği için onu hidâyet ettiğini beyan eder. Hadisten de anlaşılacağı üzere Allah, hidâyeti kulun hidâyeti istemesine bağlı kılmıştır. Ehl-i Sünnet âlimleri de bu görüş üzerine ittifâk ederler. Kevserî’ye göre aynı şekilde kul kötü fiillere, şirke yöneldiğinde Allah kulunun istediği dalâlet üzerine onu saptırır. Kevserî, “(Allah)

¹⁴⁹ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.48.

¹⁵⁰ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.48.

¹⁵¹ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.46.

¹⁵² Muslim, “Birr”, 55.

onunla başkalarını değil, ancak emrine karşı gelenleri saptırır”¹⁵³ âyetindeki muştâk kelime ve ﴿لَا﴾ edatıyla kulların fıskları sebebiyle yani fasık olmayı istemeleri ve buna yönelmeleri sebebiyle Allah’ın onları saptırdığını açıklar.¹⁵⁴

Mustafa Sabri Efendi ve Zâhid el-Kevserî’nin görüşlerini hayat hikâyelerinden bağımsız ele almak, onların fikirlerini anlama hususunda bize engel teşkil edecektir. Bu sebeple kulların fiillerindeki görüşlerinin mukayesesine geçmeden önce Sabri Efendi’nin ve Kevserî’nin hayat hikâyeleri ve üçüncü bölüme hazırlık mahiyetinde kulların fiilleri hakkındaki görüşleri genel hatlarıyla aktarıldı. İki âlimin hayatları ve görüşlerini ele aldıktan sonra üçüncü bölümde kulların fiilleri hakkındaki görüşleri aklî ve naklî delilleriyle eserleri üzerinden mukayese edilecektir.

¹⁵³ el-Bakara 2/26.

¹⁵⁴ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.53.

4. MUSTAFA SABRİ EFENDİ VE ZÂHİD EL-KEVSERÎ'NİN KULLARIN FİİLLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİNİN MUKAYESESİ

4.1. Kulların Fiilleri Meselesinde Eserlerin Te'lif Edilme Sebebi

Mustafa Sabri Efendi, kulların fiilleri meselesinde Ehl-i Sünnet görüşlerinden farklı¹⁵⁵ olarak görüş beyan edip bu görüşlerini *Mevkıfu'l-beşer tahte sultâni'l-kader* eserinde kaleme almıştır. Zâhid el-Kevserî, Sabri Efendi'nin *Mevkıfu'l-Beşer* eserindeki görüşlerinden dolayı ta'liklerinde kulların fiilleri meselesini Ehli Sünnet'in görüşlerine uygun bir şekilde açıklar. Daha sonra Sabri Efendi'nin *Mevkıful-Akl* eserinde tekrar kulların fiilleri meselesini ele alıp Zâhid el-Kevserî'ye de atıfta bulunması üzerine Zâhid el-Kevserî de Sabri Efendi'ye cevap mahiyetinde *el-İstibşâr fi't-tehaddüs 'ani'l-cebr ve'l-ihtiyâr* eserini telif eder. Şimdi bu iki âlimin eserlerini niçin kaleme aldıklarını beyan edelim.

Mustafa Sabri Efendi'nin *Mevkıfu'l-Beşer* eserini kaleme alma sebebi şudur: Sabri Efendi, 1927'de Batı Trakya'dayken yazmaya başladığı bu eseri, 1933'te Kahire'de bitirmiştir. 19. Yüzyıldan itibaren Batı hayranlığı ile Müslümanlar arasında birçok konuda Batıda ortaya çıkan fikirler benimsenmeye başlanmıştır. İlerleyen ve gelişen Batı'nın karşısında İslâm ülkelerinin geri kalmışlığının sebepleri sorgulanmıştır. Bunun sebebi ise kader inancına bağlanmıştır. Sabri Efendi kitabında olayı şöyle aktarmaktadır:

“Kelâmcıların çoğu ‘Ef’ali İbad-Kulların fiilleri’ meselesinde Eş’arî’ye tâbi oldular... Bu durum, gerek sanatta gerekse pozitif ilimlerde Batı medeniyetinin ilerlemesi karşısında Müslümanların inançlarının sarsılmaya başladığı günlere kadar devam etti. İşte o kötü günlerden bu yana “kadere imân” akidesi, Müslümanları tembelliğe iterek onları, azim ve çalışmaktan alıkoymakla ve dünya hayatında Müslümanların gerilemesine sebep olmakla suçlandı. Kadere imân aleyhinde söz etmeyenler, kulların fiilleri meselesinde Eşarî mezhebinden olmakla suçlanıp aşağılamaya maruz kalınca, Maturidî mezhebine veya Mutezile mezhebine uymak istediler.”¹⁵⁶

“Bu durum beni, kelâm ilminde “kulların fiilleri-ef’âl-i ibâd” denilen kaza ve kader inancı hakkında doyurucu bir araştırmaya sevketti.”¹⁵⁷

Sabri Efendi, Batı taklîdçiliği ile Müslümanlardaki kadere imân anlayışının zayıflamasıyla kulların fiillerinin yaratıcısı ve fiillerinde tek muhtar olduğunu savunan görüşü çürütmek, hak

¹⁵⁵ Ehl-i Sünnet âlimleri, kulların fiilleri meselesinde kulun ne cebr ne de tefvizde olmadığını, bu ikisi arasında bir konumda olduğunu belirtir. Sabri Efendi ise, bu konuda kulun hem tefvizde hem de cebr altında olduğunu iddia etmesiyle Ehl-i Sünnetten farklı bir görüş beyan etmiştir. Yazıcıoğlu, “Fiil”, 13/61.

¹⁵⁶ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.36.

¹⁵⁷ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.53.

mezhebin akideye en uygun olan Eş‘arî mezhebi olduğunu ispat etmek için bu eseri telif etmiştir.

Zâhid el-Kevserî'nin *el-İstibşâr* eserini telif etme sebebi ise şudur: Zâhid el-Kevserî kulların fiilleri meselesinde Sabri Efendi'yle konuştuğunu fakat bu konudaki konuşmasının Sabri Efendi'ye hiçbir tesiri olmadığını dile getirir. Bilakis sonrasında Sabri Efendi *Mevkıfû'l Beşer* eserini telif etmiştir. Bu nedenle Zâhid el-Kevserî de kulların fiillerinde cebr ve ihtiyâr görüşlerini en ince ayrıntılarıyla ele alan eserlerden olan *el-Lüma*¹⁵⁸, *en-Nizâme*¹⁵⁹ ve *İşârâtü'l-Merâm*¹⁶⁰ eserlerinin ta'lik ve tashihini yapmıştır. Fakat bu da Sabri Efendi üzerinde etkili olmamıştır. Aksine Sabri Efendi bu sefer dört ciltlik *Mevkıfû'l Akl* eserini telif ederken kulların fiilleri meselesindeki görüşlerine burada da yer vermiştir. Bununla birlikte Sabri Efendi, bu eserin üçüncü cildinde Kevserî ve ta'liklerinden bahsederek Zâhid el-Kevserî'ye atıfta bulunur. Bunun sonucunda Kevserî de *el-İstibşâr* eserini telif eder. Zâhid el-Kevserî *el-İstibşâr* eserini ele alma nedenini şöyle izah etmektedir: “Bundan dolayı kapsamlı ve uzun bir şekilde beyan ettiği cebrî görüşü savunan Üstad'ın (Sabri Efendi) hatalarına dikkat çekmek için ilgili konuyu mücerred olarak başka risalede ele almaya karar verdim.”¹⁶¹

Öncelikle Mustafa Sabri Efendi ve Zâhid el-Kevserî'nin kulların fiillerinde ihtilaf ettikleri konuları ele almadan önce iki âlimin kulların fiillerinde ittifak ettikleri bahislere değinilmelidir. Sabri Efendi de Zâhid el-Kevserî de kulların ihtiyâr ve kudret sahibi olduğu konusunda ve kulun fiillerinin de ihtiyâr ile irâdesinin de Allah tarafından yaratıldığı konusunda hem fikirlerdir. İki âlim de kulun ihtiyârî fiillerinden mesul olduğu konusunda hemfikirdirler. Aynı zamanda Sabri Efendi ve Kevserî, Allah'ın ezeli ilminin kulların fiillerini kuşatmasının, kulun ihtiyâr ve irâdesine mâni olmadığı görüşü üzerinde de ittifak etmişlerdir. İki âlim de Vahdet-i Vücûd görüşünü eleştirip reddetmiştir. Aslında Sabri Efendi sadece kulların fiilleri meselesinde Eş‘arî mezhebini benimser, diğer bütün kelimâ konularda Mâtürîdî mezhebinin görüşlerini savunmaktadır. Bu Sebeple Sabri Efendi ve Kevserî, kulların fiilleri meselesi dışında diğer hiçbir dinî meselede farklı görüş beyan etmemişlerdir. Hep aynı görüşü benimseyip savunmuşlardır.

¹⁵⁸ Şeyh İbrâhim el-Halebi el-Mezarî'nin (ö.1191/1776) eseridir.

¹⁵⁹ İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) eseridir.

¹⁶⁰ Kemâleddîn el-Beyâzî'nin (ö. 1098/1687) eseridir.

¹⁶¹ Muhammed Zâhid el-Kevserî, “*el-İstibşâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashihi*”, s.36.

4.2. Sabri Efendi'nin Görüş Değiştirmesi

Mustafa Sabri Efendi, Osmanlı topraklarında yaşadığı zamanlarda kader ve kulların fiilleri meselesinde Mâtürîdî mezhebinin görüşlerini benimsemiştir. Kulların fiilleri meselesini de Mâtürîdî mezhebini benimseyen görüşlerini *Dini Mücedditler* eserinin bir bölümünde kaleme almıştır. Sabri Efendi, *Dini Mücedditler* eserinde insanın kendi fiillerinden sorumlu tutulması nedeniyle ihtiyâr sahibi olduğunu ve buna dalâlet eden âyetlerin olduğunu beyan eder.¹⁶² Ona göre, kul sadece Allah'ın ezeli hükmünü uyguladığı vakit irâde ve ihtiyârı elinden alınıp mecbur konumunda olacaktır.¹⁶³ Hâlbuki âyetlerde kulun ihtiyâr sahibi olduğu aşikârdır.

Sabri Efendi, Milli Mücadele sonrası sürgün yıllarında kader ve kulların fiilleri konusundaki görüşlerini değiştirip Eş'ariyye mezhebini benimsemiştir. Sabri Efendi, mezhep değiştirdiğini ve konu üzerinde yazdığı kitap hakkında *Mevkîfu'l Akl* eserinde şöyle der:

“Ben Türkiye'deyken kulların fiilleri konusunda memleketimizin sair âlimleri gibi Mâtürîdî idim. Faziletli dostum Şeyh Zâhid'in de onlar gibi Mâtürîdî olduğunu biliyordum. Daha sonra incelemem neticesinde bu meselede Eş'ârî mezhebinin, Eş'ârî mezhebine zıt mezhepleri tercihe yönelmiş muasır akımın aksine -tercih bila mureccih olmaksızın- tercihli olduğunu tespit ettim. Nihâyetinde Yunanistan topraklarında bulunan Batı Trakya'da *Tahte Sultan el-Kader* kitabımı telif etmeye başladım. Daha sonra Mısır'a geçtim ve kitabın telifini orada bitirdim.”¹⁶⁴

Zâhid el-Kevserî, kader meselesinde görüş değiştirmesinin sebebinin sürgün yıllarında yaşamış olduğu zorluklara bağlamaktadır. Zâhid el-Kevserî Sabri Efendi'nin yaşamış olduğu zorlukları şöyle aktarır:

“O, kendi vatanında acımasız inkılâplar vuku bulmaya başladıktan sonra farklı şehirlere hicret etti. Çıkmış olduğu cihât yolunda birçok sıkıntılara ve düşmanlıklara maruz kaldı. Kısa süreliğine -Batı Trakya'da Osmanlı meclisinden tanıdığı bazı dostlarının yanında kaldığı süreçte- savunduğu görüşlerine yayınlayacağı bir gazete (Yarın) neşretti. Ancak ilgili süreçte oradaki akrabalarının ilgisizliğine maruz kalıp, onlardan yana da sıkıntı görmeye başladı. Ülkesinde hüküm süren acımasız inkılaplardan muzdarib olduğu gibi, ismi lazım olmayan işin sonunu düşünmeden inkılabı yapan kimseleri dışarıdan destekleyenlere katlanamadı. Ayrıca vatanında meydana gelen sıkıntılar da zihnini hayli meşgul etti.”¹⁶⁵

¹⁶² Mustafa Sabri Efendi, *Dini Mücedditler*, s. 143; Emine Ögük, “Mustafa Sabri Efendi'nin Kader Hakkındaki Görüşlerinin Tahlihi”, İslami İlimler Dergisi 9/2 (Güz 2014) 132.

¹⁶³ Mustafa Sabri Efendi, *Dini Mücedditler*, s. 134.

¹⁶⁴ Şeyhu'l İslâm Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkîfu'l Akl Akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Resûlleri Karşısındaki Konumu*”, III/346.

¹⁶⁵ el-Kevserî, “*el-İstibâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*, s.32-33.

Zâhid el-Kevserî, bu olaylar neticesinde Sabri Efendi'nin Batı Trakya'da iken görüşlerinin değiştiğini ve bu düşüncelerinin Mısır'a geldiğinde de devam ettiğini belirtir.

Kader konusunda Mustafa Sabri Efendi'yle Zâhid el-Kevserî'nin görüşlerini inceleyen Ömer Aydın da¹⁶⁶ Zâhid el-Kevserî'yle aynı görüşte olup Sabri Efendi'nin kader konusunda görüş değiştirmesini hayatında yaşamış olduğu büyük sıkıntılara bağlamaktadır. Recep Alpyağıl'a¹⁶⁷ göre ise Sabri Efendi'nin görüş değiştirmesinin sebebi sadece yaşam şartları neticesiyle oluşmamıştır. Zira Zâhid el-Kevserî de aynı şartlarda olmasına rağmen Mâtürîdî bir fikir benimsemiştir. İbrahim Bayram'a göre de Sabri Efendi yapmış olduğu araştırmalar ile ulaştığı aklî ve naklî deliller sonucunda kader konusunda görüş değiştirmiştir.¹⁶⁸

Bu çalışmada, Sabri Efendi'nin kulların fiilleri meselesindeki görüşlerinin, yaşam şartlarıyla beraber araştırmalar neticesinde değiştiği neticesine varılmaktadır. Lâkin en büyük etkenin yaşadıkları olaylar neticesinde olduğunu da belirtmek gerekir. Zira Sabri Efendi, Osmanlı topraklarındaiken bütün dinî ilimler üzerine araştırmalar ve okumalar yaparak zaten bu konularda uzmanlaşmış ve ilmiye sınıfının zirvesi olan Şeyhulislâm makamında bulunmuş bir kişidir. Lâkin sürgün yıllarında yaşadığı zorluklar ve ülkesinin lâdini bir sistem üzerine kurulmasıyla beraber çevresindeki kişilerin Batı hayranlığıyla İslâm'la uyuşmayan kader hakkındaki görüşleri onu kader bahsi üzerine daha derin araştırmaya sevk etmiştir. Sabri Efendi, bu konuda yapmış olduğu araştırmalar neticesinde bu görüşleri benimsediğini ifade etse de değişen yeni bakış açısıyla aklî ve naklî delilleri incelediği için araştırmaları da onun bakış açısına göre şekillenmiştir. Kevserî de sıkıntılar yaşadı lâkin görüşleri değişmedi, öyleyse Sabri Efendi'nin görüş değiştirmesinde hayatındaki olayların etkisi yoktur denilemez. Zira Sabri Efendi, siyaset içerisinde bulunup gelinebilecek en üst düzeylerde yer aldıktan sonra üst üste başarısızlıklarla karşılaştı. Fakat Kevserî siyaset içerisinde bulunmadı, genel olarak odağı ilmî eğitimdi. İki âlim, her ne kadar hayatlarında sıkıntılar yaşamış olsalar da sıkıntı boyutları ve zorluklara karşı bakış açıları aynı değildir. Hulasa, Sabri Efendi'nin görüş değiştirme sebeplerinde hayatındaki olayların etkisinin daha çok olduğunu belirtmekle beraber değişen bakış açısıyla yapmış olduğu araştırmaların da tesirinin olduğu sonucuna varılmaktadır.

¹⁶⁶ Ömer Aydın, "Mehmed Zahid Kevserî ile Mustafa Sabri Efendi'nin kader konusundaki Tartışması", s. 639-640.

¹⁶⁷ Recep Alpyağıl, "Zâhid Kevserî- Mustafa Sabri Efendi "Karşılaşması"sının Anlam ve Önemi", s. 711.

¹⁶⁸ Bayram, "Şeyhülİslâm Mustafa Sabri Efendi'nin Dini Düşüncesi", s.290.

4.3. Kulların Fiillerinin Yaratılması ve Hidâyet ile Dalâlet Meselesi

Mustafa Sabri Efendi'ye göre kulların fiilleri Allah tarafından yaratılmakla beraber kulların irâdesi ve kudreti vardır. Lâkin kulun fiilindeki irâdesi Allah'ın meşîeti üzerinedir. Allah, kuldaki hangi fiile yönelmesini isterse kul da o fiili isteyip ona yönelir. Kul, fiilinde istediği şeyi yapması yönüyle hürdür. Fakat sadece Allah'ın istediği şeyi istediği için de tamamen hür değildir, ihtiyârında zorunlu veya zorunlu gibidir. Bu sebeple Sabri Efendi, kulun hem cebr altında hem de tefvizde olduğunu savunur. Kul, fiilinde istediğini yapması yönüyle tefvizdedir lâkin bilinen tefvizden farklıdır çünkü sadece Allah'ın istediği şeyi istemektedir. Allah'ın meşîetine uygun bir şekilde fiili isteyip yapmasıyla da cebr altındadır fakat bilinen cebrden farklıdır çünkü Allah'ın istediğini aynı zamanda kul da istemektedir.¹⁶⁹ Bu sebeple kulların fiilleri görünürde insanın irâdesiyle meydana geliyormuş gibi gözükse de aslında Allah kendi irâdesi üzerine kulun fiilini yaratmaktadır. Sabri Efendi, bu konuda şu âyetleri delil olarak göstermektedir: “Allah dilemedikçe siz (hiçbir şey) dileyemezsiniz”¹⁷⁰, “...Eğer samimi iseniz (bilmelisiniz ki) sizi imana yöneltmekle asıl Allah size lütufta bulunmaktadır”¹⁷¹, “Allah her şeyin yaratıcısıdır.”¹⁷², “Hepsi Allah'tandır de.”¹⁷³, “De ki: “İşin tamamı Allah'a aittir.”¹⁷⁴, “O herkes için bir öğüttür; Özellikle sizden doğru yolda gitmek isteyenler için. Fakat âlemlerin rabbi Allah dilemedikçe siz (hiçbir şey) dileyemezsiniz.”¹⁷⁵, “(Resûlüm) Kuşkusuz sen istediğini hidayete erdiremezsin. Ama Allah dilediğini hidayete erdirir ve hidayete erecek olanları en iyi O bilir.”¹⁷⁶

Sabri Efendi'ye göre, kulun, Allah'ın meşîeti üzerine isteyip fiili işlemesi onu sorumluluktan alıkoymaz. Bilakis kul Allah'ın istediği fiili isteyip yaparken aynı zamanda bu fiillerinden de sorumludur. Zira kul fiillerinde cebr altında değildir. Kul, ihtiyârında cebr altındadır fakat buradaki cebr zorlama anlamındaki cebrden farklıdır. Çünkü Allah, kula istediğini istetirken bunu zorlama yoluyla değil ikna, sevdirmeye, süsleme, güzel gösterme yoluyla yapar ve kulda Allah'ın meşîetine uygun olarak bu fiili ister.¹⁷⁷ Sabri Efendi, kulun hem mecbur hem de sorumlu olacağını şu âyetle delillendirir: “Eğer Allah isteseydi hepinizi elbette ki bir tek inanç topluluğu yapardı. Ama O, dilediğinin yoldan çıkmasına imkân verir, dilediğini de doğru yola

¹⁶⁹ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkıfı'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.82

¹⁷⁰ et-Tekvîr 81/29, el-İnsân 76/30.

¹⁷¹ el-Hucurât, 49/17.

¹⁷² ez-Zümer 39/62.

¹⁷³ en-Nisâ 4/78.

¹⁷⁴ Âl-i İmrân 3/154.

¹⁷⁵ et-Tekvîr 81/27-28-29.

¹⁷⁶ el-Kasas 28/56.

¹⁷⁷ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkıfı'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.202-205.

iletir. *Yapmakta olduklarınızdan dolayı kesinlikle sorgulanacaksınız*”¹⁷⁸ Binaenaleyh Sabri Efendi, kulun fiillerinde ve irâdesindeki hayrın da şerrin de Allah’ın meşîetiyle olmasının, Allah’ın irâdesinin her şeyi kuşatmasından dolayı olduğunu ifade eder. Diğer türlü Allah’ın zatında noksanlığı gerektirir ki Allah bundan münezzehtir. Çünkü Allah, fâsığın isteğiyle fısık, kâfirin isteğiyle küfrü irâde etmiş olur. Bu da kabul edilemez.¹⁷⁹

Sabri Efendi’ye göre, cebirle sorumluluğu uzlaştırmada, kulun akli bunu kabul etmede aciz olsa bile, Allah bu iki şeyi uzlaştırmada aciz değildir. Bu ifadesiyle Sabri Efendi, hem probleme çözüm getirip hem de kulun bu konuda aciz olmasıyla beraber Allah’ın cebr ve teklifi uzlaştırmada aciz olmadığını beyan etmiştir.¹⁸⁰

Aynı zamanda Sabri Efendi, kulun hidâyetinin ve dalâletinin de Allah’ın meşîeti üzerine gerçekleştiğini savunur. Ona göre, Allah dalâleti dalâletini istediği kişilere, hidâyeti ise hidâyetini istediği kişilere verir.¹⁸¹ Bu görüşünü şu hadisle destekler: “*Allah’ın dilediği olur, dilemediği olmaz.*”¹⁸² Mantık ilminde bir önermenin doğruluğu o önermenin zıttının doğruluğuyla geçerlidir. Öyleyse bu hadiste ikinci cümlemin doğru olabilmesi için zıttının da doğru olması şarttır. Zıttı ise “Bütün her şey Allah’ın dilediğidir” önermesidir. Sabri Efendi, kulun ihtiyârı ve fiillerinin de her şeyin içerisinde olup, Allah’ın meşîeti üzerine yaratıldığını beyan eder.¹⁸³

Sabri Efendi, hidâyetin üç mertebesi olduğunu ifade eder. Birincisi insanların menfaat ve ihtiyaçlarına yönelik olan umumi olan hidâyettir. “*Mûsâ, “Bizim rabbimiz her şeye özüyle ve biçimiyle varlık veren, sonra da işin yolunu yordamını gösterendir” diye cevap verdi.*”¹⁸⁴ Bu âyette bahsi geçen hidâyet umumi hidâyettir. İkincisi davet, irşad, açıklama anlamındaki hususi hidâyettir. İkinci mertebedeki hidâyet hakka uymanın meydana gelmesini zorunlu tutmaz. “*Hiç şüphe yok ki sen doğru yolu, göklerin ve yerin yegâne sahibi olan Allah’ın yolunu*

¹⁷⁸ en-Nahl 16/93.

¹⁷⁹ Şeyhu’l İslâm Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu’l Akl akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Rasûlleri Karşısındaki Konumu*”, III/37.

¹⁸⁰ H. Sabri Erdem, “*Türk kelâmcıları İbn Kemâl (1468-1534) ve Mustafa Sabri’de (1860-1945) Kader Problemi Anlambilim Açısından Bir Değerlendirme*”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XLVI, II, 2005, s.47.

¹⁸¹ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu’l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.169; Erdem, “*Türk kelâmcıları İbn Kemâl (1468-1534) ve Mustafa Sabri’de (1860-1945) Kader Problemi Anlambilim Açısından Bir Değerlendirme*”, s.46.

¹⁸² Ebû Dâvûd, “Edep”, 101.

¹⁸³ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu’l Akl akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Râsûlleri Karşısındaki Konumu*”, III/37.

¹⁸⁴ Tâhâ 20/50.

göstermektesin.”¹⁸⁵ İkinci mertebe hidâyete örnek olan bu âyetle sadece davet vardır. Ama davetin başarıya ulaşmasında kesinlik yoktur. Üçüncü mertebe hidâyet ise iyi bir fiilin yapılmasını mecbur kılan meşîetin yaratılmasıdır. Diğer iki mertebedeki hidâyetlere göre en hususi olanı üçüncü mertebededir. “*Kimi de Allah doğru yola yöneltirse onu şaşırtabilecek bir güç yoktur.*”¹⁸⁶ Bu âyetteki hidâyet kulun iyi amele yönlendiren kesin hükmündeki hidâyetidir. İkinci mertebe dışında diğer iki mertebedeki hidâyet Allah’a aittir.¹⁸⁷

Kulların fiillerinin yaratılması meselesinde Zâhid el-Kevserî, görüşünü şöyle açıklamaktadır:

“Kulun kendisiyle mükâfata nail olacağı yahut cezalandırılacağı ihtiyârî fiilleri olduğu muhaddis, mütekellim ve fukahâdan oluşan Ehl-i Sünnet’in cumhûrunun görüşüdür. Kulların fiillerinde tercih hakkı olmayıp, mecbur oldukları görüşü ise Cehm bin Safvân’a (ö. 128/745-46) uyan [doğru yoldan] sapanların inancıdır. Onun cehr görüşüne kaymasının sebebi vahdet-i vücûd ilkesinden kaynaklanmaktadır.”¹⁸⁸

Kevserî’ye göre kulların birtakım ihtiyârî fiilleri vardır. Kullar bu fiillerinde mecbur değil muhtardır. Kul kendisinde bulunan irâde ve kudretle bu ihtiyârî fiillere yönelir ve Allah’ta o fiili yaratır. Fiili, yaratan Allah’tır, kul ise kesb edendir. Kevserî, Kur’an ve Sünnet’te de kulun, fiillerinde muhtar sahibi olduğunu belirtir. Bununla birlikte kişi, ihtiyâr sahibi olduğunu, fiillerini kendi isteği üzerine tercih ettiğini vicdanı ile de bilir. Kişinin bunu inkâr etmesi inatçılığın başka bir şey değildir.¹⁸⁹

Zâhid el-Kevserî, bu görüşünü şu âyetlerle delillendirir: “...Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin...”¹⁹⁰, “...dileyenin rabbine giden bir yol izlemesi dışında...”¹⁹¹, “Şüphesiz bunlar bir öğüttür; artık dileyen rabbine ulaştıracak bir yol tutar.”¹⁹² Bu âyetler, kulun imân ve küfrünü kendi irâdesine bağlı olduğunu gösteren kesin bir naslardır. Âyetlerde doğru veya yanlış yolu seçmenin sadece mükellefin ihtiyârına bağlı olduğu anlamından başka hiçbir mâna düşülemez. Diğer bir âyetle Allahu Teâla şöyle buyurmaktadır: “... Allah birçok kimseyi onunla saptırır, birçok kimseyi de onunla doğru yola iletir; onunla başkalarını değil, ancak emrine karşı gelenleri saptırır.”¹⁹³ Bu âyet, kulların fâsık olmaları ve irâdelerini fıska yönlendirmeleri

¹⁸⁵ eş-Şûrâ, 42/52.

¹⁸⁶ ez-Zümer 39/37.

¹⁸⁷ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkîfu’l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.154-155.

¹⁸⁸ El-Kevserî, “el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi”, s.32-33.

¹⁸⁹ El-Kevserî, “el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi”, s.37.

¹⁹⁰ el-Kehf, 18/29.

¹⁹¹ el-Furkân, 25/57.

¹⁹² el-Müzzemmil, 73/19.

¹⁹³ el-Bakara 2/26.

sebebiyle(illetiyle) Allah tarafından saptırıldıklarını ifade eder. Allah, kulun fiska hiçbir yönelimi yokken kulu fiska yönlendirmez. Zira diğer türlü meşîeti dışında mecburen fâsik olacağı için mükellef konumunda olması abes olur.¹⁹⁴

Kevserî, görüşünü şu kudsî hadisle delillendirir: “Hidâyet verdiklerim hariç hepiniz saptınız (saparsınız), öyleyse benden hidâyet isteyin ki sizi hidâyette kılayım”¹⁹⁵ Burada Allah Tealanın kulu hidâyet etmesini, kulun bizzat irâdesine, hidâyeti istemesine bağlamıştır. Yani Allah, sünneti gereği kul irâdesiyle hidâyete veya dalâlete yöneldiğinde onun ihtiyârı üzerine bu fiili yaratır. Sonuç olarak hidâyeti ve dalâleti kesb eden kul, yaratan ise Allah’tır.¹⁹⁶

Zâhid el-Kevserî, Sabri Efendi’nin cebri zorlama mânasında değil teşvik etme, süsleme ve ikna anlamında açıklamasını eleştirir. Zira Allah, “*Bir şeyi istediğinde, O’nun buyruğu “ol!” demekten ibarettir; hemen oluverir.*”¹⁹⁷ Bu âyet, Allah’ın hiçbir teşvik etme, ikna etme, güzel gösterme, razı etme ve süsleme gibi vasıtalar olmadan direk istediği zaman ol demesiyle kulun ihtiyârının da fiilinin de yaratılacağını belirtir. Kevserî’ye göre, Sabri Efendi’nin cebr hakkındaki yorumu bu âyeti kerimeye aykırıdır. Bununla beraber Sabri Efendi, Eş’arî mezhebine tabi olduğunu bildirir lâkin Eş’arî mezhebinde bu konuda hiç böyle bir yorum yapılmamıştır. Zâhid el-Kevserî, Sabri Efendi’nin Allah’ın irâdesinin, kulların fiillerini kuşattığı için kulun mânen cebr altında olduğu ve kulun hidâyetinin de dalâletinin de Allah’ın meşîetiyle meydana geldiğini belirten sözlerini kabul etmez. Zâhid el-Kevserî, Allah’ın irâdesinin kulun fiillerini kuşatmasının, kulun ihtiyârına ve tercih etme hakkına mâni olmadığını savunur. Çünkü Sünnetullah’a göre kulun fiillerinden sorumlu olabilmesi için fiillerini kendi irâdesine göre yapmalıdır. Bu konuda Allah’ın fiili kulun irâdesine göre yarattığını gösteren birçok âyetle beraber hadislerde vardır. “Benim hidâyet ettiklerim dışında hepiniz dalâlettesiniz; o halde benden hidâyet isteyin ki sizi hidâyete erdireyim.”¹⁹⁸ Bu Hadîs-i Kudsî’de de kulun, hidâyeti veya dalâleti istemesi üzerine Allah’ın hidâyeti veya dalâleti yarattığı anlamı çıkarılır.

Zâhid el-Kevserî, Sabri Efendi’nin ‘kulların fiillerinde tefviz de cebr de yoktur, ikisi arasında bir durumdur demiyorum bilakis hem cebr hem de tefviz vardır diyorum’ sözünü eleştirir. Zâhid el-Kevserî’ye göre, bu zamâna kadar bütün herkes tarafından bilinen cebr ve tefviz kelimelerinin lûgat ve ıstılah mânasından çıkarıp bu iki kelimeye yeni anlamlar hamletmek, iki

¹⁹⁴ el-Kevserî, “el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi”, s.39.

¹⁹⁵ Sahih-i Müslim, Kitabü’l- Birr, 55; s.y. 2577

¹⁹⁶ Ramazan Avcı, “Muhammed Zâhid El-Kevserî’nin Hayatı Ve Kulların Fiilleri Hakkındaki Görüşleri”, 57-58.

¹⁹⁷ Yâsîn 36/82.

¹⁹⁸ Muslim, “Birr”, 55.

zıt tabiri bir arada kullanmak, bütün sahâbe ve Ehl-i Sünnet âlimlerinin sözlerini ve görüşlerini reddetmekten başka bir şey değildir.¹⁹⁹ Sabri Efendi'nin yaptığı da budur. Hz. Ali'ye(r.a.) Kader hakkında soru yöneltilince Hz. Ali (r.a.) “[Kader] Allah'ın sırrıdır. Onu araştırma” demiştir. Bahsi geçen kişi ısrar edince “Onu inkâr etmene gelirsek [ki sakın inkâr etme] zira kader, ne tefviz ne de cebrdir, ikisi arasında bir durumdur” diyerek ilgili sorusunu yanıtlamıştır.²⁰⁰ Böylelikle Sabri Efendi, görüş ve düşünceleriyle kader meselesinde Ehl-i Sünnet âlimlerinin esas aldığı ilmin kapısı Hz. Ali'nin (r.a.) sözüne karşı çıkıp Hz. Ali'nin (r.a.) görüşlerini de reddetmektedir.²⁰¹

Mustafa Sabri Efendi, kulların fiilleri meselesinde birçok Ehl-i Sünnet âlimini de ağır bir dille eleştirmektedir. Sabri Efendi'nin kulların fiilleri meselesinde eleştirdiği âlimler şunlardır: İmâm Muhammed Bâkır (ö. 731), İmâm Ebu Hanîfe (ö. 767/150), Sadru'sh-Şerîa (ö. 1346), Sa'deddîn et-Teftâzânî (ö. 1390), Şemseddîn Fenârî (ö. 1431), Hasan Çelebi (ö. 1486), Filibeli Seyyid Halîl Fevzi Efendi (ö. 1884), İbnu'l Humâm (ö. 1431), Ebu's-Suud el-Ammâdî (ö. 1574), Abdulkâim Siyalkûtî (ö. 1657), İsmâîl Gelenbevî (ö. 1790). Sabri Efendi, bu âlimleri eleştirmekle beraber Mâtürîdî mezhebinin fiilin kulun meşîetiyle olduğunu ve Allah'ın fiili kulun meşîetine tabi olarak yaratmasını tenkit edip Mâtürîdî'leri, ameli irâde etmeyi kula, amel vazifesini Allah'a hamletmekle itham etmiştir. Hatta bu konu da Mu'tezile'den daha ileri ve zararlı olduğunu ifade etmiştir.²⁰²

Zâhid el-Kevserî, Sabri Efendi'nin bu tutumuna karşı sert cümlelerle karşılık vermiştir. Kevserî, sadece uzuvları, bedeni olan bir varlıktan amelin sadır olabileceğini ve Mâtürîdî'lerin kulların fiilleri hakkındaki görüşlerde bunu kastetmedikleri halde Sabri Efendi'nin böyle bir isnatta bulunmasını büyük bir ayıp ve çirkinlik olarak tabir eder.²⁰³

Bununla birlikte kulların fiillerinin yaratılması meselesinde Kevserî, Sabri Efendi'nin Mâtürîdî'leri, Mu'tezile'den daha zararlı görmesini Mâtürîdî mezhebine atılmış ağır bir iftira olarak nitelendirmektedir. Kevserî'ye göre, Ehl-i Sünnet âlimlerinin kulların fiilleri meselesinde aynı görüşte icmâlarının bulunup sadece Sabri Efendi'nin muhâlif olması noktasında Sabri Efendi'nin asıl kendi görüşlerinden şüphelenmesi gerekir.

¹⁹⁹ el-Kevserî, *el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*, s.42; Zâhid el-Kevserî, *el-İstibsâr fî't-Tahaddüs ani'l-cebr ve'l-ihtiyâr* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezberiyye li't-Türâs, 2005), 9.

²⁰⁰ Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *“İşârâtü'l-Meram Min İbâratil İmâm”*, (İstanbul: Darül Kitab İslâmiyye, 1949), s. 257.

²⁰¹ el-Kevserî, *“el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi”*, s.42.

²⁰² Mustafa Sabri Efendi, *“Mevkıfu'l Akl akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Râsûlleri Karşısındaki Konumu”*, III/356/363.

²⁰³ el-Kevserî, *“el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi”*, s.39.

4.4. Meşîet Âyetlerinin Tefsiri

Sabri Efendi, Allâme Ebussuûd Efendi'nin (ö. 1574) âyetlerdeki meşîet fiilinde bulunan zamiri “Allah” laf-ı celali yerine men (o ki) kelimesine döndürmesini eleştirir. Sabri Efendi, Ebussuûd Efendi'yi mensubu olduğu Mâtürîdî mezhebinin görüşlerine uygun olsun diye bu şekilde tefsir etmekle itham etmiştir. Sabri Efendi'ye göre âyetin tefsiri meşîet fiilindeki zamirin Allah lafz-ı celaline hamledilmesi gerekir. Çünkü hidâyet ve dalâlet, kulun meşîetinde değildir, her şeyi yaratan Allah'ın meşîetine bağlıdır. Âyette kastedilen mâna da bu şekildedir.²⁰⁴

*“Allah kimi hidâyete erdirmek isterse, onun gönlünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse, sanki göğsüne yükseliyormuş gibi, göğsünü dar ve sıkıntılı yapar. Allah, inanmayanları işte böyle pislik içinde bırakır”*²⁰⁵ Sabri Efendi, bu âyeti; Allah bir kimseyi saptırmayı istediği zaman kulun kalbini daraltır ki o kalbe hidâyet oraya giremez, dalâleti kula süslediği için kul hidâyeti değil dalâleti seçer şeklinde açıklamıştır. Allah'ın hidâyeti dilememesinin sebebinin kulun hidâyeti istemesinden dolayı değildir. Bilakis Allah dilediği için kul hidâyeti ister ve hidâyet bulur. Allah istediği için kul hidâyeti istemez Allah'ın istediği dalâleti ister ve yoldan sapanlardan olur.²⁰⁶

*“Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram.”*²⁰⁷

Sabri Efendi'ye göre bu âyetteki o kişilerin Allah'ın emirlerini irşât eden ve şirkten men eden peygamberleri yalanlamayı istedikleri için bu sözleri söylemişlerdir. O kişiler yalan konuştukları için değil peygamberleri yalanmalarından dolayı kınanmışlardır. Sabri Efendi, devamında gelen *“De ki, en kesin ve üstün delil Allah'ındır. Allah dileseydi elbette hepinizi doğru yola iletirdi.”*²⁰⁸ âyetini buna delil olarak gösterir. Âyetteki fâ harfi önceki âyetle bağlantı kurmak için gelmiştir. Sabri Efendi genel olarak iki âyeti şu şekilde yorumlar; “Evet, eğer Allah dilemiş olsaydı sizi hidâyet ederdi. Lâkin o sizin hidâyetinizi değil dalâletinizi diledi. Bu nedenle şirkten kurtulamazsınız. Sizi bundan men eden peygamberlerle alay ederseniz. ‘De ki en kesin ve üstün delil Allah'ındır.’”²⁰⁹

²⁰⁴ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkıfı'l Akl akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Râsûlleri Karşısındaki Konumu”, III/45.

²⁰⁵ el-En'âm 6/ 125.

²⁰⁶ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkıfı'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.142.

²⁰⁷ el-En'âm 6/ 148

²⁰⁸ el-En'âm 6/ 149.

²⁰⁹ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkıfı'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu”, s.150.

Sabri Efendi, “*dilediğini saptırır*”²¹⁰, “*onunla başkalarını değil, ancak emrine karşı gelenleri saptırır*.”²¹¹ ve “*Onlar eğrilik yapınca Allah da kalplerini eğiltti*.”²¹² âyetlerinin kulun bunu hak ettiği için ve yaptığıının karşılığı olarak Allah’ın da onları saptırdığı şeklindeki tefsirleri âyetin genel anlamına hilâf olduğunu belirtir. Ona göre böyle bir tefsirde mutlâkın mukayyede hamli yoktur. Zira dilediğini saptırma cümlesi zaten mukayyedir. Mukayyedin mukayyede hamli söz konusu olamaz.²¹³

“*Allah misal olarak bununla neyi kastediyor?*” derler. *Allah birçok kimseyi onunla saptırır, birçok kimseyi de onunla doğru yola iletir; onunla başkalarını değil, ancak emrine karşı gelenleri saptırır.*”²¹⁴ Bu âyette tashih ve sınırlama, Allah’ın dilediğini saptırır âyetleri ile çelişiyor gibi gözükse de Sabri Efendi, bu sorunu onunla ancak fasıkları saptırır buyruğunda geçen harfî cer be’deki zamiri, ondan önce zikredilen cümledeki misal vermeye döndürür. Allah’ın misal vermesi ise Kur’ân-ı Kerim’de olan bir şeydir. Sabri Efendi’ye göre, bunların neticesinde genel mâna şöyledir; Allah’ın Kur’ân-ı Kerim’le bazı kimseleri hidâyet eder bazı kimseleri ise saptırır. Allah hiç kimseyi ilk başta saptırmaz. Sadece dalâlette olanları saptırır. Hidâyet bütün kulları kapsarken dalâlet sadece fâsıkları kapsamaktadır.²¹⁵

Allah’ın saptırdığı kimseler önceden işledikleri günah veya diğer bazı sebepler ile yoldan çıkartılmaz. Sadece Allah’ın saptırmayı dileyip saptırması ile olur. Önceden işlediği günahlar sebebiyle sapar denirse o önceki günahları işleme isteğini kula isteten de Allah’tır. Yani ilk sebep de Allah’ın meşîetiyle olur.²¹⁶

Kevserî ise meşîet âyetlerini Ehl-i Sünnet âlimlerinin tefsirine uygun bir şekilde ele alır. Kevserî, “*Eğer Allah isteseydi hepinizi elbette ki tek inanç topluluğu yapardı*”²¹⁷ âyetini şöyle açıklar; Allah, sizi fiil üzerinde tevhide zorlamayı dileseydi sizi tek bir inanç topluluğu yapardı. Lâkin imtihan dünyasında kulun ihtiyârının tersine zorlanması ilahi hikmete aykırı olacağı için bunu dilememiştir. Sabri Efendi’nin kulun hem fiillerinde cebr altında olduğu hem de fiillerinden sorumlu tutulduğu görüşüne dair delil gösterdiği âyetin hakiki mânası bu şekilde

²¹⁰ er-Ra’d 13/27.

²¹¹ el-Bakara 2/26.

²¹² es-Saf 61/5.

²¹³ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu’l Akl akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Râsûlleri Karşısındaki Konumu*”, III/44.

²¹⁴ el-Bakara 2/26.

²¹⁵ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu’l Akl akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Râsûlleri Karşısındaki Konumu*”, III/45.

²¹⁶ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu’l Akl akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Râsûlleri Karşısındaki Konumu*”, III/45-46.

²¹⁷ en-Nahl 16/93.

anlaşılmalıdır. Devamında: “*Ama O, dilediğinin yoldan çıkmasına imkân verir, dilediğini de doğru yola iletir*”²¹⁸ âyetinde ise dalâleti isteyen saptırır, hidâyeti isteyen ise doğru yola iletir anlamındadır. Zira zamir, iki şey arasında birliktelik olduğu zamâna yakın olana nispet edilir. Buna göre (بشاء) yeşa fiili, uzak olan Allah lafzına değil yakın olan (من) men edatına döner.²¹⁹

Sabri Efendi, bu âyetteki men edatını ise uzak olan Allah lafzına hamlederek sadece Allah’ın dilemesiyle kulun hidâyet ve delâlette olacağını beyan eder. Bu şekilde bir beyan kaideye uygun olmadığı için Sabri Efendi’nin cebr görüşü için de delil olarak kullanılamaz. Devamındaki “*Kesinlikle sorgulanacaksınız*”²²⁰ âyetindeki zamir yakın olana hamledilir. Çünkü Allah, zulümle vasıflanmaktan münezzehtir, her fiilini hikmet üzerine yaratır. Kulun irâdesi olmadan bir fiili yapmaya zorlanmasıyla beraber bundan sorumlu tutulması Allah’ın adaletine, hikmetine ve vaadine uygun olmaz. Allah böyle isnatlardan münezzehtir. Kâdî Adudüddin Îcî, (ö. 1355) telif ettiği mevâkıf eserinde Allah’ın yarattığı her şeyi rahmeti ve lütfu üzerine emredip yarattığına, bununla beraber hepsini kendine vacip olmadan, hikmeti gözeterek yaptığına dair bütün Ehl-i Sünnet’in icmâsının olduğunu aktarır.²²¹

Zâhid el-Kevserî, “*Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram saymazdık*”²²² âyetini; müşrikler kendi tercihleri üzerine Allah’a şirk koştukları halde bunu kendi meşîetlerine değil de Allah’ın meşîetine bağlamaları sebebiyle Allah tarafından kınanmışlardır şeklinde beyan eder.²²³ Kevserî, bu âyeti Ebû Bekir er-Râzî’nin (ö. 981) açıklamasıyla beyan eder. Râzî’ye göre, Allah, bütün kulları cebren imân etmesini dileseydi hiçbir kul Allah’a şirk koşturamazdı. Zira meşîet vasfı sadece yaratmaya yönelik meydana gelir. Âyetteki meşîet kelimesinin muteallakı²²⁴ hazfedilmiştir. Böylece ayetteki meşîet ‘Allah’ın kulları zorla şirkten alıkoyarak, nefyederek aciz bırakması’ anlamına gelmektedir. Allah’ın böyle bir şeyi dilemesi hikmeti ve adaletiyle çelişeceği için bu düşünülemez. Çünkü Allah’ın küfrden nefyetmesi veya imân etmekten alıkoyması, kuldaki teklifi ve fiil karşılığında ceza ile mükâfatı ilga eder.²²⁵

Diğer taraftan kulun meşîet sahibi olduğunu ifade eden başka bir âyette şöyle buyrulmaktadır: “*Ancak Allah’ın (bir şeyi) dilemesi sayesinde dileyebilirsiniz.*”²²⁶ Bu hitab-ı ilahiden ilk akla

²¹⁸ en-Nahl 16/93.

²¹⁹ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.43.

²²⁰ en-Nahl 16/93.

²²¹ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.43.

²²² el-En’âm 6/148.

²²³ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.44.

²²⁴ Muteallak: Harfi cer’in mecrur ile birlikte, manaca alakalı olduğu kelimeye denir.

²²⁵ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.57.

²²⁶ el-İnsân 76/30.

gelen şey meşîettir. Yani sizler isteme vasfına sadece Allah'ın ilgili hususu istemesi, dilemesiyle sahip olabilirsiniz. Bütün mezhepler Allah'ın dilemesiyle kulun hadis olan dileme sıfatının var olduğu konusunda ittifaktır.²²⁷ Kevserî, kulun dilemesinin Allah'ın dilemesi üzerinde olduğunu gösteren diğer bir âyeti de şu şekilde zikretmektedir; “Allah izin verirse demeden hiçbir şey için, ‘şu işi yarın yapacağım’ deme”²²⁸ Kulun gelecekte daha vaki olmayan her bir işi Allah'ın meşîetine bağlıdır. Nitekim Mâtürîdîlere göre, kulun meşîeti ve irâdesinin sınırları, fiilin meydana gelmesinde sadece Allah'ın irâdesiyle birlikte olur.²²⁹

Kevserî, “Ancak Allah'ın (bir şeyi) dilemesi sayesinde dileyebilirsiniz”²³⁰ âyetinde Allah'ın kulları ihtiyâr sahibi kılmasını, kullara Allah tarafından verilmiş en büyük nimetlerden biri olduğunu belirtir. Bir önceki âyette geçen “Şüphesiz ki bunlar birer öğüttür; artık dileyen rabbine bir yol tutar”²³¹ buyruğu da kulun meşîet sahibi olup tercihte bulunduğu işaret eder.²³²

Sabri Efendi, Kevserî'nin bu sözlerine karşı İmâm Fahreddîn Râzî'nin bu âyete yapmış olduğu tefsiriyle cevap verir. “Şüphesiz bu bir öğüttür. “Artık dileyen rabbine bir yol tutar. Ancak Allah'ın (bir şeyi) dilemesi sayesinde dileyebilirsiniz”²³³ buyruğunda Râzî, kulun irâdesiyle fiili işlediğini söyleyenlerin ilk âyete sarılırken kulun irâdesini Allah'a bağlayan taifenin de ikinci âyete sarıldığını belirtir. Bu iki âyetin birleştirilmesiyle sarâhaten cebr anlayışı ortaya çıkar.²³⁴

Sabri Efendi, bu âyetteki Allah'ın meşîyetini insana verdiği fiil üzerinde ihtiyâr ve kudret sahibi olarak yarattığı meşîyet olarak belirtir. “Ama O, dilediğinin yoldan çıkmasına imkân verir, dilediğini de doğru yola iletir”²³⁵ âyetinde ise Allah'ın iyi kulları için hidâyet meşîyeti, kötü kulları için dalâlet meşîeti olarak varid olan meşîeti ise genel olmayan muayyen bir meşîettir. Sabri Efendi, Ehl-i Sünnet'in Allah'ın ilk meşîetini kabul ederken diğer meşîetini kabul etmemesini eleştirir. Zira namazın her rekâtında okunan Fâtiha sûresinde Allah'tan bizleri nimet verdiklerinin yoluna hidâyet etmesini gazaba uğramışların ve dalâlette olanların yoluna düşürmemesini niyaz ederiz. Bu âyete göre hidâyet ve dalâlet, Allah'ın muayyen meşîetine bağlıdır. Kullar, Allah'ın muayyen olan meşîetine bağlı olarak hidâyete erer veya dalâlete

²²⁷ el-Kevserî, “el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi”, s.52.

²²⁸ el-Kehf 18/23-24.

²²⁹ el-Kevserî, “el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi”, s.73.

²³⁰ el-İnsân 76/30.

²³¹ el-İnsân 76/29.

²³² el-Kevserî, “el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi”, s.52.

²³³ el-İnsân 76/29-30.

²³⁴ Mustafa Sabri Efendi, “Mevkıfu'l Akl akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Râsûlleri Karşısındaki Konumu”, III/355.

²³⁵ en-Nahl 16/93.

düşer.²³⁶ Eğer ki kulun geçmiş salih fiilleri sebebiyle hidâyete erdiği düşünülecek olursa öncesinde başka salih fiil bulunmayan bir salih amele dayanması gerekir. İyi fiillerin başlangıcı olan bu salih amel Allah'ın lütfettiği bir nimettir. Böylelikle kulun hidâyeti hak etme sebebi olan geçmiş salih amelleri de Allah'ın muayyen olan meşîetiyle bahşettiği hidâyetten geldiği anlaşılır. “*Ama O, dilediğinin yoldan çıkmasına imkân verir, dilediğini de doğru yola iletir*”²³⁷ âyeti de hidâyet ve dalâletin sadece Allah'ın meşîetinin elinde olduğunu buyurmaktadır.²³⁸

Kevserî, Sabri Efendi'nin görüşüne “*O halde benden hidâyet isteyin ki sizi hidâyete erdireyim*”²³⁹ hadisiyle reddiye verir. Zira Allah, kul hidâyete ulaşmayı istediği için kulunu hidâyete erdirir. Bu hadiste de Allah, hidâyeti kulun hidâyeti istemesine bağlı kılmıştır. Ehl-i Sünnet âlimleri de bu görüş üzerine ittifâk ederler. Sabri Efendi'nin bu görüşü Cebriyye'nin görüşüdür. Çünkü Cebriyye'ye göre, hidâyet kulun istemesine bağlı değildir. Bilakis hidâyet Allah'ın kula doğrudan sebepsiz lütfettiği, dalâletin ise hiçbir sebep olmaksızın Allah'ın kuluna verdiği musibettir.

Kevserî, “*Allah ancak emrine karşı gelenleri saptırır*”²⁴⁰ âyetiyle Sabri Efendi ve Cebriyye'nin görüşünün geçersiz kılındığını belirtir. Zira âyetteki muştâk kelime ve ^{لَا} edatıyla kulların fiskları sebebiyle Allah'ın saptırdığını ifade edilmiştir.²⁴¹

Kevserî, Sabri Efendi'nin “*Ancak Allah'ın (bir şeyi) dilemesi sayesinde dileyebilirsiniz*”²⁴² âyetine yaptığı yorumuna dil kurallarıyla şöyle reddiye verir: Eğer müteaddî fiil mef'ul ile bir cümlede beraber zikredilmiyorsa maksat mef'ul değil sadece fiildir. Öyleyse bu âyette maksat fiil olan meşîettir. Böylelikle âyetin mânası, kul meşîet sıfatına ancak Allah'ın dilediği vakit veya kul için bunu dilemesi sebebiyle sahip olabileceği şeklinde izhar olur. Ehl-i Sünnet, kulun hâdis meşîetine ancak Allah'ın dilemesiyle sahip olabileceği üzerine ittifak eder.²⁴³

²³⁶ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkîfu'l Akl akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Râsûlleri Karşısındaki Konumu*”, III/379.

²³⁷ en-Nahl 16/93.

²³⁸ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkîfu'l Akl akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Râsûlleri Karşısındaki Konumu*”, III/380.

²³⁹ Muslim, “Birr”, 55.

²⁴⁰ el-Bakara 2/26.

²⁴¹ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.52.

²⁴² el-İnsân 76/30.

²⁴³ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.54.

4.5. İrâde: Cüzî İrâde ve Küllî İrâde

Mustafa Sabri Efendi, cüz’î irâdeyi ve kesbi *Mevkıfu’l Beşer* kitabında tahlil ederken öncelikle konu üzerinde Sünnî kelâm âlimlerinin görüşlerini ele alıp şöyle açıklar:

“Sünnî kelâm âlimleri, Allah’ın her şeyin yaratıcısı olduğunu kabul etmekle beraber, kulların fiillerinde cebirden kurtulmaları da istediler. Eşarî’nin görüşlerini yeterli bulmayıp, kulların fiilleri esnasında kendilerinden ortaya çıkan (sudur) şeyi araştırma ihtiyacı duydular. Onlar, fiiller esnasında kullardan sudur eden bu şeyin, yaratma ve icad derecesine ulaşmaması için de, onun, var olanın dışında olmasını gerekli gördüler. Oysa Allah’ın yaratması konusunda, kulları ona ortak kılmayan bir şeyin kullardan ortaya çıkmasının hiçbir mahzuru yoktur. Çünkü Allah yaratır, insan da kesbeder (edinir).”²⁴⁴

Sabri Efendi, sonra bu konuda Sünnî kelâmcıların kulun fiil esnasında neyi kesb ettiği üzerine ihtilafa düştüklerini ve bunun sonucunda üç görüşün sadır olduğundan bahseder.

Birinci görüşü savunan Sadruş Şerîa’ya göre kul fiilini kendisini kesbeder. Bu görüşe göre fiilin masdar mânası ve masdar vasıtasıyla meydana gelen mânâ olmak üzere iki muhtevası vardır. Fiil meydana gelirken fiil, mevcut olan Allah ve mevcut olmayan kuldaki kaynaklanmaktadır. Sadruş Şerîa böylelikle kuldaki kaynaklanan şeyi ne mevcut ne de mevcut olmayan iki durum arasındaki “hâl” kabilinden getirerek onu yaratıcı konumundan çıkarır. Aynı zamanda kulu fâil-i muhtar yaparak kulun sebep olmaksızın tercihte bulunacağını iddia eder.

Sabri Efendi, kulun kesbinin ne mevcut ne de madum kabilindeki masdar mânalı fiilin kuldaki, hariçte var olan masdar vasıtasıyla oluşan fiilin Allah’tan ortaya çıkmasını reddetmektedir. Ona göre, bu iki mânayı birbirinden ayırmak imkânsızdır. Zira kuldaki masdar mânalı fiil, Allah’taki masdar vasıtasıyla meydana gelen fiili meydana getirir. Öyleyse birincinin kuldaki ortaya çıkmasıyla ikinci masdar vasıtasıyla meydana gelen şeyin de kullardan sadır olması gerekmektedir. Bu durumda sanki kul, Allah’ın yarattığını meydana getiriyormuş gibi bir konumda olur. Bu da mümkün değildir. Sabri Efendi, Sadruş Şerîa’nın bu görüşüyle kulun fiilin yaratıcısı olduğu görüşünde olduğunu ve Mu‘tezile mezhebiyle aynı fikri savunduğunu iddia ederek bu birinci görüşü reddeder.²⁴⁵

İhtilâflardaki diğer ikinci görüş ise Kadı Ebu Bekir el-Bâkılânî’nin (ö. 403/1013) görüşüdür. Kadı Ebu Bekir’e göre kul fiilin vasfını kesbeder. Kulun fiillerini kudretiyle yaratan Allah’tır, kullar ise o fiilleri itaat ve isyan olarak yaparlar. Sabri Efendi’ye göre kulun fiilinin kendisinde tesiri olmayıp vafında tesirinin olması mantıksızdır. Zira fiilin vafının iyi veya kötü olması

²⁴⁴ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu’l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.102.

²⁴⁵ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu’l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.107-108.

kulun kendi ellerinde olduğunda, iyi ve kötüyü bilmesi ve iyiyle kötü vasfının belirlenmesinde etkili olması lazımdır. Lâkin Ehli Sünnet'e göre, kulların fiillerindeki iyi ve kötü vasıfların belirlenmesinde kul değil sadece Allah etkilidir. Yani, Allah'ın "emrettiği şey güzel ve iyi; yasakladığı şey kötüdür."²⁴⁶

Son görüş ise Mâtürîdî mezhebinde meşhur olan bir görüştür ve birçok âlim de bu görüşü savunur. Bu görüşe göre cüzî irâde ne mevcuttur ne de madumdur, bu ikisi arasında bir durum kabilindedir. Böylelikle mevcut olmadığı için cüzî irâde yaratma anlamında kullanılmamaktadır. Küllî irâde, fiili yapmak veya yapmamak gibi iki şeyden birini tercih etmeyi sağlayan irâde çeşididir. Bu görüştekilere göre küllî irâde mevcut ve mahlûktur. İrâdenin diğer çeşidi olan cüz'î irâde ise küllî irâdenin yönlendirilmesidir. Onlara göre cüz'i irâde mevcut ve mahlûk değildir.²⁴⁷

Sabri Efendi'ye göre onların küllî ve cüzî lafızlarını yanlış ifade etmeleri, iki tabiri hatalı anlamalarından dolayıdır. Zira onlara göre ehemmiyet ve hususiyet bakımından küllîde olan cüzîde olamaz. Hâlbuki Sabri Efendi'ye göre durum tam tersidir. Şöyle ki mevcut olmayanın küllî mevcut olanın ise cüzî olması gerekir. Külliyyatın varlığı onun cüzlerinin varlığı içindedir. Küllî şeylerin varlığı hariçte yoktur, var olan onun parçalarıdır. Şöyle ki insan küllî bir şeydir aslen hariçte yoktur ama onun parçaları olan Ayşe, Fatma, Hatice hariçte mevcuttur. Böylelikle onların söylediklerinin aksine Sabri Efendi'ye göre doğru olan görüş, küllî irâdenin mevcut olmadığı, cüzî irâdenin ise mevcut olduğudur. Küllî irâde bir fiilin yapılması veya yapılmamasını tercih etme hakkı kabilinde bilkuvve olan irâdedir. Küllî irâde mevcut değildir, hariçte bulunamaz. Cüzî irâde ise irâdenin yönelmesi değil bilakis irâdenin kendisidir. Sabri Efendi'ye göre aslında küllî irâde, irâde olarak mecazen isimlendirilmiştir aslında irâde türü değildir bilakis küllî irâde, irâdeye hazırlıktan ve istidattan ibarettir. Asıl olan irâde cüzî irâdedir. Cüzî irâde Mâtürîdîlerin görüşlerinin aksine mahlûktur ve Allah tarafından yaratılmıştır.²⁴⁸

Sabri Efendi Mâtürîdîlerin şu ifadesini eleştirir: Kullar mahlûk ve mevcut olmayan cüzî irâdeye sahip oldukları için hür ve ihtiyâr sahibi olmaları sebebiyle fiillerinden sorumludurlar. Zira varlığı olmayan cüzî irâde sorumluluğa mahal olamaz, olması halinde sorumluluğun da mahalli olmadığı anlamına gelir.²⁴⁹

²⁴⁶ Mustafa Sabri Efendi, "Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu", s.108.

²⁴⁷ Mustafa Sabri Efendi, "Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu", s. 109-110.

²⁴⁸ Mustafa Sabri Efendi, "Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu", s. 111-112.

²⁴⁹ Mustafa Sabri Efendi, "Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu", s. 112.

Bunları ifade ettikten sonra Sabri Efendi kulların cüzî irâdelerinin Allah tarafından yaratıldığını tasdik eden hususları şöyle beyan ediyor: Kasd ve kararlı azim diye beyan edilen cüzî irâde kalbin bir fiilidir. Ehli Sünnet'e göre ise kulların fiilleri Allah'ın mahlûkudur. Öyleyse kulun kalbî fiili olarak görülen cüzî irâde de Allah'ın mahlûkudur. “*Allah'ın dilediği olur, dilemediği olmaz*”²⁵⁰ hadis-i şerifindeki ‘ma’ lafzı cüzî irâdeyi de kapsar. Çünkü “*Allah her şeyin yaratıcısıdır*”²⁵¹ âyetindeki ‘her şey’ kulların fiilleriyle beraber onlardaki cüzî irâdeyi de kuşatır.²⁵²

Sabri Efendi'ye göre her şeyin ve dahi kulun fiillerinin de Allah'ın irâdesiyle meydana geldiğini anlamak için Allah'ın iki meşîetini kavramak gerekir. Birincisi, kulu irâde ve kudret sahibi yaratan meşîet türüdür. İkincisi ise kulun iyi ve kötü olarak yaptığı fiilleri esnasında fiili kulun isteğine uygun yaratan meşîettir. Ona göre kulun istediği de Allah'ın isteği üzerinedir. Sabri Efendi'nin bu görüşüne göre kulun zahiren bir irâdesi var fakat bununla birlikte gerçekte yok gibidir.²⁵³

Kevserî'ye göre Ehl-i Sünnetin de ittifak ettiği kulların fiilleri meselesinde insan irâde ve kudret sahibidir. Fiil, meydana geleceği zaman kulun irâdesi ilgili fiile yönelir ve o fiil Allah'ın kudretiyle yaratılır. Kulun kudreti ve irâdesiyle fiile yönelmesi kesb, Allah'ın kudretiyle fiili icad etmesi yaratmadır. Böylelikle bir fiilde iki farklı makdurun tesiri vardır. Fiil, kesb edilme açısından kulun makdûru, yaratılma açısından Allah'ın makdûrudur. Kulun irâdesinin fiile yönelmesi itibârî bir iş olmadığı için mevcut ve mahlûk değildir. Bu meseleyi Teftâzânî, *Şerhu'n-Nesefiyye* ve *Telvîh* eserlerinde ayrıntılı olarak beyan eder.²⁵⁴

Zâhid el-Kevserî, Mustafa Sabri Efendi'nin irâde konusunda Sadru'sh-Şeria'ya yaptığı yorumları eleştirir. Kevserî, Sabri Efendi'nin delillerini zayıf bulup bunun üzerine şöyle ilzâmda bulunur; Yaratma, bağımsız kadîm bir kudretin eseridir. İnsanın kudreti ise mahlûk, hadis bir kudrettir. Bu sebeple kulun fiilleri yaratma değil kesbtir. Ehl-i Sünnet'e göre, masdar mânasındaki fiil hariçte meydana gelmesi yönünden araz değildir. Şöyle ki masdar mânasındaki vurma eylemi kulun yaptığı bir iştir. Vurulmadan kaynaklı vurulandaki acıyı ise Allah yaratır. Allah'ın yarattığı acı, sebep kıldığı başlangıç mânasındaki fiilden meydana gelmiştir. Bu durum Allah'ın âdeti gereği câri olmuştur. Kevserî, hariçte meydana gelen acıyı sadece mükellefin vurmaya kastetmesine bağlayarak zihninde canlandıran Sabri Efendi'nin görüşünü aykırı bir

²⁵⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 101.

²⁵¹ ez-Zümer 39/ 62.

²⁵² Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.112-113.

²⁵³ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.117-118.

²⁵⁴ el-Kevserî, “*el-İstibâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.50.

fikir olarak tabir eder.²⁵⁵ Çünkü Sabri Efendi, zihnen fiilin başlangıcını her iki taraf için gerekli görmektedir. Kevserî, Sabri Efendi'nin bu görüşüne şöyle cevap verir:

“Hariçte vaki olana göre söz konusu gereklilik, iki tarafın da zihnen ma’kûl olmasıdır. Hâlbuki akılcıların iki tarafa bağlı ismi arazların gerekliliğinden kastettikleri, iki taraftan birinin aklen gereklilik olmasıdır. Nitekim söz konusu durum mantıkta luzûmu’z-zihni ve hâricî bahislerinde, mantıkçılara göre ise dalâlet-i iltizâmî bahislerinde zâhir olmaktadır. Oysaki söz konusu lâzım ile melzûm arasında hariçte bir bağlantı yoktur. Vucûd-u hâricî ise ilgili gerekliliğinden ayrı bir delile ihtiyaç duyar. Eğer kendisine vurulan kişideki acı başlangıç mânasındaki fiil için lazım olsaydı ilgili başlangıç mânasının zorunlu olması gerekirdi.”²⁵⁶

Böylelikle Kevserî, Sadru’sh-Şeria’nın kulun kudretine bağlı olduğunu söylediği acının sadece Allah’ın yaratmasıyla meydana geldiğini ispatlamıştır. Zâhid el-Kevserî, “Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz”²⁵⁷ âyetinde Allah’ın kulu sadece tercih ettiği fiille ve gücünün yettiği amelle yükümlü kılacağını ifade eder.

Kevserî’ye göre, Sabri Efendi’nin kulun irâdesi üzerine söylediği görüşleriyle bu âyetteki Allah’ın buyruğu çelişmektedir. Zira Allah kulun irâdesini kendi irâdesi üzerine bağlayıp kulun kötü fiil işlemesini istemez. Eğer Sabri Efendi’nin dediği gibi olursa, kulun hem irâdesi ilga olur hem de Allah’ın meşîetiyle bir fiili yapmasıyla beraber mükellef olması Allah’ın adaletiyle çelişir. Hâlbuki Allah mülkünde tasarruf ettiği sürece zulümle vasıflanamaz.²⁵⁸

Ehl-i Sünnet’e göre, kulun ihtiyârî fiil ve izdırârî fiilleri olmak üzere iki türlü fiili vardır. Kul, izdırârî fiillerini irâdesiyle gerçekleştirmediği için bu fiillerden mesul değildir. İhtiyârî fiillerini ise irâdesiyle yapar ve bu fiillerden mükelleftir. Sadru’sh-Şeria bunu *Tavdîh* eserinde de belirtmiştir. Kişi, kendi isteğiyle elini hareket ettirmesiyle gayri ihtiyârî kendisinde meydana gelen el titresinin aynı olmadığını farkındadır. Sa’deddîn et-Teftâzânî de bu meseleyi *Şerhu’n-Nesefiyye* eserinde beyan eder. Zâhid el-Kevserî, bu durumu *el-Luma’* ve *en-Nizâmiyye* eserlerinde aç ve susuzluğunu hisseden her vicdan sahibi kişinin fiillerini irâdesiyle yaptığının ve bunlardan sorumlu tutulacağını farkındadır şeklinde izah etmiştir.²⁵⁹

Sabri Efendi, kulun irâdesinin Allah’ın meşîetine bağlı olduğu halde Allah tarafından fiil kula sevdirdiği için kulun bu fiili işlerken kendi irâdesiyle yaptığını, hissettiğini iddia eder. Sabri Efendi, bu sözünü Batı’ya hayran olup Mu’tezili görüşleri benimseyen kesime karşı Batılı

²⁵⁵ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.45.

²⁵⁶ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.45-46.

²⁵⁷ el-Bakara 2/286.

²⁵⁸ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.47.

²⁵⁹ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.48.

Spinoza ve Schopenhauer'in sözleriyle karşılık verir. Spinoza ve Schopenhauer göre, idrak ve şuur sahibi bir taş, havaya atıldığında bunun kendi hür irâdesiyle meydana geldiğini, bulunduğu mekân ve zamanın kendi tercihi olduğunu zanneder. Hâlbuki her iki durum da haricî bir etkenle meydana gelip taşın hiçbir tesiri yoktur, buna rağmen taş bu iki durumun da kendi irâdesiyle oluştuğunu düşünmektedir.²⁶⁰

Kevserî, Sabri Efendi'nin bu konudaki görüşünü Spinoza'nın sözleriyle delillendirmesini eleştirir. Sanki Sabri Efendi taşların dilini biliyor da onların fiillerinde mecbur oldukları halde kendilerinin irâde sahibi olduklarını zannettiğini belirtiyor. Bir insan, bir hayvanın veya bir taşın uçaktan aşağıya atıldığını gördüğünde onun kendi irâdesiyle atılmadığının farkındadır.²⁶¹

Kevserî'nin Sabri Efendi'yi eleştirdiği diğer bir görüşü ise kulların irâde sıfatının hususi bir fiili irâde etmeden önce mevcut olmadığı üzerinedir. Hâlbuki irâde sıfatı insanın diğer nefsî sıfatları gibi, insan yaşadığı sürece kendisinde mevcut olmaya devam edecek bir vasıftır. Kevserî, Sabri Efendi'nin kuldaki küllî irâde sıfatını nefyetmesi ve insandaki cüzî irâde sıfatının da mevcut ve mahlûk olduğunu söylemesinin kaynağını ya arazların iki zamanda bâki olmayacağı ya da istitâatin fiille birlikte meydana gelmesi üzerine temellendirir. A'yânın her an yenilendiği delili ile ilki nefyedilir. İnsandaki cismani kuvvet, meleke ve nefsi sıfatlarının varlığı fiilden önce değil bilakis fiil ile birlikte meydana gelir. Dolayısıyla bunların varlığı da inkâr edilmez. Bu sebeple durum ikinci temele de dayandırılmaz.²⁶²

Sabri Efendi, kulun meşîet ve irâdesinin Allah'ın meşîetine bağlı olduğunu “*Allah izin verirse demeden hiçbir şey için, “Şu işi yarın yapacağım” deme*”²⁶³ âyetindeki istisna ile delillendirmektedir. Sabri Efendi, Mâtürîdî mezhebine'nin bu âyeti ‘Allah, kulun ihtiyâr ve meşîet sahibi olmasını dilediğinde kul ihtiyâr ve meşîet sahibi olur’ şeklinde yorumlamasını eleştirir. Sabri Efendi, onların bu yorumunda, kulun yarınki fiilini daha önce olmuş bitmiş olarak yaratılmasına bağlamışlar gibi bir mana ortaya çıktığını ve bunun anlamsız olduğunu belirtir.²⁶⁴

Kevserî, 'ye göre istisna âyetinde Allah, kullarına gelecekte daha meydana gelmemiş fiillerini Allah'ın irâdesine, meşîetine ve iznine bağlayarak dile getirmeleri gerektiğini buyurmaktadır. Mâtürîdî âlimler, fiilin meydana gelmesinde kulun irâdesinin Allah'ın irâdesiyle birlikte olduğu

²⁶⁰ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*”, s.202.

²⁶¹ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.48.

²⁶² el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.58.

²⁶³ el-Kehf 18/23-24.

²⁶⁴ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu'l Akl akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Râsûlleri Karşısındaki Konumu*”, III/354.

vakit yeterli olacağını ifade ederler. Kevserî, istisna âyetini sonraki gelen “*Unuttuğun takdirde rabbini an*”²⁶⁵ âyetiyle ele alıp ‘ey kul gelecekte yapmayı istediğin her şeyde ‘inşâAllah’ diyerek Rabbini an, velevki inşâAllah demeyi unuttuğun vakit söyle’ şeklinde yorumlamıştır. Hülâsa, istisna âyetlerinde de kulun meşîet ve tercih sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat fiilin meydana gelmesinde, kulun irâdesi yeterli olmadığı için kulun irâdesinin ardından fiil, Allah tarafından yaratılır.²⁶⁶

4.6. Tevfîk ve Hızlân

Sabri Efendi’ye göre, tevfiğ Allah’ın kuluna iyi fiilleri kolaylaştırması, hızlân ise kötü işleri zorlaştırmasıdır. Sabri Efendi, iki durumun kulların irâdesi ve fiillerine bağılı olmadığını bilakis Allah’ın meşîetiyle meydana geldiğini belirtip söz konusu tevfiğ ve hızlân lafızlarını cebir vasıtasıyla açıklamaktadır.

Kevserî, Sabri Efendi’nin Allah’ın sünnetine bağılı olarak kulları üzerinde cereyan eden tevfiğ ve hızlânın birtakım sebepleri olduğı halde bu sebepleri de sadece cebir vasıtaları olarak görmesini eleştirir. Zira insan, söz konusu sebepler noktasında kötü fiillerinin kolaylaştırılmasından korkarak iyi fiillerinin de kolaylaştırılmasını isteyerek her zaman ümit ve korku arasındadır. Kevserî, tevfiğ durumunu kulun kalbinin açılması, hızlânın ise kulun kalbine darlık ve sıkıntı verilmesi olarak tabir eder. Kevserî, iki durumun hakiki manasını daha iyi açıklamak için İmâm Ebû Hanîfe’nin iki lafız üzerinde yaptığı tabiri örnek gösterir. Ebû Hanîfe’ye göre, tevfiğ Allah’ın kuluna yardımını ihsan etmesi, hızlân ise Allah’ın kuldân yardımını kesmesidir. Bu iki durumun da sünnetullaha göre birtakım sebepler etrafında cereyan eder.²⁶⁷ İmâm Eş’arî, *el-İbâne* eserinde tevfiğ durumunu Allah’ın müminlere iman etmeleri konusunda bir lütfu olduğunu belirtir.²⁶⁸ Hızlân ise Allah’ın kullarda inkâr etme istitâatlerini yaratması ve kulları küfre girmeye muktedir kılmasıdır.²⁶⁹

Mâtürîdîler’e göre tevfiğ Allah’ın kulları hayırlı işlerde istitâat sahibi kılmasıdır. Allah, tevfiği ihsan ederken müminin hayra olan meşîeti ve yönelişi üzerine yaratır, hayırlı fiilleri gerçekleştirmesinde kulu muvaffak kılar.²⁷⁰ Hızlân ise Allah’ın kulu rızâsına uygun düşen amelleri işleme konusunda yardımını kesmesidir.²⁷¹

²⁶⁵ el-Kehf 18/24.

²⁶⁶ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.73-74.

²⁶⁷ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.65.

²⁶⁸ Hülya Alper, “*Tevfiğ*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/9.

²⁶⁹ İlyas Çelebi, “*Hızlân*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/419.

²⁷⁰ Alper, “*Tevfiğ*”, 41/9.

²⁷¹ Çelebi, “*Hızlân*”, 17/419.

Kevserî, Ehl-i Sünnet fırkalarının kulların fiillerinde tevfi̋k ve hızlân hallerini Sabri Efendi'nin kastettiği gibi cebri bir şekilde savunmadığını belirtir.

Kevserî'ye göre, kul kalbi daraldığında Allah'a yönelip imanda sebat ederse, Allah kulun sıkıntısı giderip hayır işlerini kolaylaştırır. Aksi halde Allah'tan uzaklaşıp şerre yönelmesiyle Allah yardımını keser ve kul fiillerinde kendi irâdesiyle helâka sürüklenir. Nitekim tevfi̋k ve hızlân durumları, kulun iyiyi yahut kötüyü irâde etmesine bağlıdır. Böylelikle bu iki hususun cebr ile hiçbir bağlantısı olmadığı anlaşılmaktadır.

Kevserî, tevfi̋k ve hızlân meselesinde cereyan eden sebeplerin çokluğu veya azlığu kulun tercih etme hakkını ilga etmediğini ve kulun fiillerinde cebr altında olmadığına belirtir. Kevserî, durumu malını satan satıcının malını müşteriye tanıtmaya şekillerini örnek göstererek açıklar. Satıcı malını ne kadar farklı şekillerle müşteriye tanıtsa da malını müşteriye zorla aldırılmaz. Müşteri malı kendi isteğu ve tercihiyle alır. Sebeplerin durumu da bu şekildedir kulun tercih hakkını yok etmez.²⁷²

4.7. Kevserî'nin Sabri Efendi'yi Eleştirdiği Bazı Noktalar

Sabri Efendi *Mevkıfu'l Beşer* eserinde kendisiyle beraber Kevserî'nin de mezhep değiştirdiği şöyle ifade eder:

“Ülkemin âlimleri benim Cebri, Şeyh Zâhid'in Mu'tezile olmasına şaşırabilirler. Ancak bununla beraber ben, M. Kemalın memleketlerini lâdini inkılabın meydanı yapıp buna katlanan âlimlerin kendilerini, beni Eş'ârîlerin cebriliğu, faziletli dostum Şeyh Zâhid'in de Mâturîdîlerin yahut İmamı'l-Haremeyn'in itizali ile ayıplayacak konumda gördüklerini sanmıyorum. Aynı şekilde Allah'ın fiillerini garazlarla talil konusunda faziletli dostum Şeyh Zâhid'in görüşü benim görüşümden farklıdır. Çünkü kendisi bu konuda Mu'tezile yahut İbn-i Teymiye ve İbn-i Kayyım el-Cevziye'nin görüşüne meyletmiştir.”²⁷³

Kevserî, Sabri Efendi'nin bu iddiasına *el-İstibsâr* eserinde eleştirerek şöyle cevap verir:

“Ben onun iddiasına göre Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin (ö.333/944) mezhebini bırakıp Mu'tezile'nin mezhebini, kendisi de Eş'arî mezhebini benimsemiş. Ayrıca onun mezhebini değiştirmesi de cumhûra göre Sünnî mezhepten başka bir Sünnî mezhebe intikal iken, benim Sünnî mezhepten bid'at mezhebe intikalmiş. O bununla kendisine itiraz edene tek seferde galip geleceğini zannediyor.”²⁷⁴

²⁷² el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.65.

²⁷³ Mustafa Sabri Efendi, “*Mevkıfu'l Akl akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Râsûlleri Karşısındaki Konumu*”, III/347.

²⁷⁴ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.67.

Kevserî, kendisinin Mu'tezilî görüşü beyan eden veyahut buna işaret eden hiçbir sözünün ve yazısının olmadığı halde Sabri Efendi'nin böyle bir iddiada bulunmasını kınamıştır. Kevserî, memleketin insanlarının Sabri Efendi'nin Mâtürîdî mezhebinden ayrılıp cebr görüşünü benimsediğinden şüphe etmedikleri gibi kendisinin de Mâtürîdî mezhebinden ayrılmayıp mezhebini muhafaza etme konusunda şüphe etmediklerini belirtir.²⁷⁵

Recep Alpyağıl, Sabri Efendi'nin kendi dönüşümünü Eş'arî'nin Mu'tezileden dönüşüne bağladığını ve Kevserî'nin Mu'tezilî olduğunu iddia ederek Hasan Basri'nin meclisinden ayrılan Vasil b. Ata'ya benzettiğini ifade eder. Bilindiği üzere İmâm Eş'arî, Mu'tezilî imâmlardan iken Mu'tezile mezhebinin görüş ve delillerine ikna olmadığı için mezhepten ayrılıp Eş'ariliği geliştirmiştir. Sabri Efendi de kendisinin kulların fiilleri meselesinde Mâtürîdî mezhebinin görüş ve delillerinden ikna olmadığı için Eş'arî mezhebine geçtiğini belirtir.²⁷⁶

İki âlimin birbirlerini eleştirdikleri diğer bir nokta ise kaderin anlaşılır, kolay bir mesele mi yoksa zor bir mesele mi olduğu üzerinedir. Sabri Efendi, kulların fiilleri bahsinin anlaşılması zor bir mesele olduğunu ifade eder. Bu sebeple Zâhid el-Kevserî'nin kulların fiilleri bahsini sarıh ve anlaşılır bir mesele olarak görmesini yazdığı eserde şöyle eleştirir:

“Kolay görenlerden hatta bu konuda aşırı olanlardan biri faziletli dostundur. *El-Lum'a* (68) üzerindeki taliklerinde şunu demiştir: ‘Şu var ki meselenin apaçık olması çoğu zaman, en açık meseleleri en zor mesele saymaya yol açan tartışmaya araç olarak kullanılır’. Bana göre meseleyi basit gören, cebri nefyeden kimselerin hatalarının kaynağı, insanın yaptığı fiilleri, Allah tarafından yaratılmamış olan, yaratılmamış olması da mevcut olmamasından dolayı olan müstakil olarak cüzi iradesi ile yaptığını zannetmeleridir.”²⁷⁷

“Hayır! Hayır! Bilakis yanlış faziletli dostun ölçüsündedir. Zira kader meselesini en açık bedîhî durumlardan saymıştır. Bu meseleyi tartarken sıradan ilmi meselelerin tartıldığı mizanı, ölçüyü kullanmıştır. Bu mesele büyük sahâbi İmran b. Husayn (r.a.)’nın parlak zekâlı tabii Ebu'l-Esved ed-Düelî’yi imtihan etmek ve kavramasında aklını ölçmek istediği meseledir. Nitekim bu husus Müslim’in rivayet ettiği ve daha önce bu kitapta ve *Tahte Sultan el-Kader*’de naklettiğimiz bir hadistir. En zor meselelerden olan ilahi bir meseledir. (Atom) Zerresinde gizli büyük bir güç tevdi eden Allah Teâlâ’ya mahsus meselelerdendir. Nitekim İbn-i Kuteybe ihtilafu’l-lafız kitabında bu iki mizan arasındaki farka dikkat çekmiş biz de bu kitapta onun sözünü nakletmiştik. Biz meselenin inceliğine ve kapalılığına dair

²⁷⁵ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.67-68.

²⁷⁶ Alpyağıl, “*Zâhid Kevserî- Mustafa Sabri Efendi “Karşılaşması”nın Anlam ve Önemi*”, s. 711.

²⁷⁷ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l Akl akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Râsûlleri Karşısındaki Konumu*, III/364-365.

bütün bu uyarılardan sonra faziletli dostun aklının, kendinden farz ettiği ve üzerinde ısrarla durduğu basitliğine dalmış olmasına razı değiliz.”²⁷⁸

Kevserî ise Sabri Efendi’nin kulların fiilleri meselesini anlaşılması zor bir mesele olarak nitelendirmesini eleştirmektedir. Zira ona göre kulların fiilleri meselesi küçük insanların dahi idrak edebileceği basit bir mevzudur. Kevserî, Sabri Efendi’nin meseleyi zor görmesinin sebebini, Ehl-i Sünnet imâmlarının ıstılahı ile akılcıların ıstılahını karıştırması ve ıstılâhî lafızları lugattaki anlamlarıyla açıklaması şeklinde açıklamıştır.²⁷⁹ Ayrıca Kevserî’ye göre, meseleyle ilgili birçok görüş ayrılığı bulunduğu iddiası ile meselesinin zor olduğu da söylenemez.²⁸⁰

Ali Ulvi Kurucu iki âlimin bu konudaki fikir ayrılığını *Hatıralar* eserinde şöyle zikretmektedir:

“Mustafa Sabri Efendi’nin: ‘Ben cebrî mutavassıt oldum, Zahid Efendi i’tizâle geçti.’ demesi, ona bir risale yazdırmıştı. Risalesinde: ‘Müftilenâm Mustafa Sabri Efendi hocamız, gayet açık bir meseleyi, sırların sırrı, müşkillerin müşkili olarak gösterdi.’ diyordu. El bedîhiyyâtü açıkların açığı olan bir meseleyi, a’vâsul avâis, güçlerin gücü, sırların sırrı olarak gördü ve gösterdi.” Diye yazıyordu. Mustafa Sabri Efendi, bunun için: ‘Be Allah’ın kulu, mübarek Zahid Efendi!’ derdi; ‘Kader meselesi, nasıl, açıkların açığı olur? Peygamber onun için: Sırrun min esrârillâh... demiş. O kadar mühim ki, imanın şartlarına girmiş: Allah’a, gözle görülmeyen meleklerine, kitaplarına, resullerine iman ettiğin gibi, kadere de iman edeceksin. Kader nedir? Hayrihi ve şerrihi min’ allâhi teâlâ... Demek ki: Mevkifu’l-beşer tahte sultâni’l-kader... İnsanoğlunun ahvâli, hâli, durumu, kaderin sultanı, tesiri, yön vermesi altındadır...”²⁸¹

Kevserî’nin Sabri Efendi’yi eleştirdiği diğer bir konu, Sabri Efendi’nin cebr görüşünü ispat etmek için uzaktan yakından buna delil olmayacak âyet ve hadisler getirmesidir. Sabri Efendi, kulun irâdesinin Allah’a bağlı olduğunu söyleyerek irâdesinin geçerli olmadığını ispatlamak için kulun irâdesinin geçerli olduğunu işaret eden âyetler getirmektedir. Kulun hidâyet etmediği ve sapıtmadığını bilakis Allah’ın kulu hidâyet ettiğini ve saptırdığını söyleyerek cebrî savunan görüşü için hidâyetin ve dalâletin kulun istemesi ve yönelmesiyle Allah’ın yarattığını işaret edenler âyetleri delil olarak göstermektedir. Sabri Efendi’nin bu açıdan görüş ve delilleri birbiriyle çelişmektedir.²⁸²

²⁷⁸ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu’l Akl akıl, İlim ve Âlemin Âlemlerin Rabbi ve Râsûlleri Karşısındaki Konumu*, III/373.

²⁷⁹ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.44.

²⁸⁰ el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.48.

²⁸¹ Kurucu, “*Hatıralar*”, II/176.

²⁸² el-Kevserî, “*el-İstibsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.66.

Hüseyin Doğan, Sabri Efendi'nin kulların fiilleri meselesini “sır” ya da “çözümlememez bir gerçeklik” olarak tavsif etmesini şu şekilde yorumlamaktadır:

“Anlaşılan o ki Mustafa Sabri, bu meselede üstesinden gelemediği veya cevabını bulamadığı sorular karşısında çıkar bir yol bu tavrıyla, bir anlamda irade ve kader meselesini çözebileceğini düşünmüşken gerçekte daha da içinden çıkılmaz bir hale sürüklemiştir. Çünkü insanı ilgilendiren ve onun alakadar olduğu bir konunun gizemli ve esrarengiz olması düşünülemez.”²⁸³

Kevserî, Sabri Efendi'yi eleştirdiği diğer bir nokta ictihâd mertebesine ulaştığı kabul edilen Ibnu'l-Humâm gibi bir âlimi âyetleri kendi düşüncesine göre değiştirip te'vil etmekle suçlamasıdır. Hâlbuki İbnü'l-Hümâm, Ehl-i Sünnet'e ve Rabbani âlimlerin yöntemine uygun olarak kulun kendisiyle sevap kazanıp cezalandırılacağı ihtiyârî fiillerinin olduğunu işaret eden muhkem âyetlere dikkat etmiş ve bid'at görüşlere karşı nassla İslâm'ı müdâfaa etmiştir.²⁸⁴

Kevserî, Sabri Efendi'nin kader meselesini sadece kulların fiilleriyle sınırlamasını eleştirir. Kevserî, Sabri Efendi'nin bunu yapma sebebinin kulun amelinde tercih etme hakkı olduğunu savunanları kolayca saptırabilmek için olduğunu belirtir. Lâkin kader bahsi sadece kulun fiillerinden ibaret değildir. Bilakis içinde barındırdığı birçok konuyla beraber geniş bir meseledir.²⁸⁵

Kevserî'nin Sabri Efendi'yi eleştirdiği diğer bir nokta ise Sabri Efendi Mâtürîdî mezhebine bağlı olduğu zamanlar Eş'arî mezhebinin mukallidin imanının kabul edilmediği görüşünü eleştirip reddederken sonrasında Eş'arî mezhebinin cebr görüşünü benimsemesidir. Diğer taraftan Sabri Efendi, cebr konusunda Eş'arî mezhebini benimseyip İmâm Eş'arî'nin (ö. 324/936) cebr görüşüne inandığını iddia etmektedir. Lâkin ne İmâm Eş'arî'nin ne de İmâm Eş'arî'ye uyan âlimler'in kulların fiillerinde cebr altında olduğunu iddia eden sözleri yoktur. Eş'arî mezhebinde cebr ilk defa Fahreddîn Er-Râzî kelâmında görülmektedir.²⁸⁶

Fahreddîn er-Râzî'ye göre, kul, fiilini onu fiile yönlendiren kararlarla beraber hâdis bir kudret ve irâdeyle işler. Kişi karar verirken kalbine doğan düşünceler ve hislerle hareket eder. Bu düşünceleri ve hisleri yaratan ise Allah'tır. Dolayısıyla fiilin meydana gelmesinde kulun hiçbir tesiri yoktur. Bilakis fiilin meydana gelmesinde tek tesiri olan kulu fiile yönlendiren düşünceleri yaratan Allah'tır.²⁸⁷ Kevserî'ye göre, Fahreddîn er-Râzî nakil yapan güvenilir âlimlerden

²⁸³ Hüseyin Doğan, *Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi'nin 'Mevkîfu'l-Beşer Tahte Sultânî'l-Kader' İsimli Eserinin Kelâm Açısından Bir Tahlili*, s. 622-623.

²⁸⁴ el-Kevserî, “*el-İstibâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.64.

²⁸⁵ el-Kevserî, a.g.e. s.62.

²⁸⁶ el-Kevserî, “*el-İstibâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*”, s.60.

²⁸⁷ Fahreddîn er-Râzî, *el-Erbâîn fî Usulî'd-Dîn*, (Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 223-242; Fahreddîn er-Râzî, *Kelâma Giriş (el-Muhassal)*, çev. Hüseyin Atay (Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), s. 217; Yusuf

değildir. Râzî'nin görüşü, İmâm Eş'arî'nin önceden benimsediği görüşünden döndüğü halde ondan rivâyet edilen iki görüşün arasını birleştirme hususunda yanlış anlaması üzerine yaptığı çıkarımdır.

Râzî'den sonra felsefî görüşlerle çok fazla meşgul olan Eş'arî âlimler de fiillerin oluşmasında kulun etkisini azaltan cebr yakın görüşler telakki etmişlerdir. Râzî'den sonra gelen son dönem Eş'arî âlimleri cebr-i mutavassıt veya cebr-i mahz görüşünü her ne kadar İmâm Eş'arî'ye isnad etmiş olsalar da bu geçersiz bir isnaddır. İbn-i Asâkir (ö.1176), İmâm Eş'arî'nin gerçek görüşlerinin *el-İbâne* eserinde yer aldığını belirtir. İmâmu'l-Harameyn de İmâm Eş'arî'nin *el-İbâne* eserinde geçen görüşleri benimseyip devam ettirmiştir. Kevserî, Sabri Efendi'nin ise İmâm Eş'arî'nin görüşlerini bizatihi eserlerinden nakletletmek yerine cebr görüşünün İmâm Eş'arî'ye ait olduğunu iddia eden kitaplar üzerinden alıntı yaptığını belirtir.²⁸⁸

Netice itibariyle Kevserî, Sabri Efendi'nin kulların fiilleri meselesinde zikrettiği görüşleri İmâm Eş'arî'nin ve Eş'ariyye mezhebinin görüşleriyle uyuşmadığını belirtir. Kevserî'ye göre, Sabri Efendi cebr görüşüyle Cehm b. Safvân'nın ve Cebriyye'nin görüşünü savunmaktadır.²⁸⁹ Bununla birlikte Kevserî, Sabri Efendi'nin Gazâlî'nin (ö.505/1111) cebri benimsediğini iddia etmesini de eleştirir. Zira Gazâlî, cebr görüşünü reddedip kulların fiillerinin Allah'ın yaratması ve kulun kesbiyle meydana geldiğini savunur ve bu görüşlerini *İhyâu'l-Ulûm* eserinde de zikretmiştir. Gazâlî'nin bu konudaki görüşleri Devvânî (ö.908/1502) *Şerhu'l-Adûdiyye*'de nakletmiştir. Gelenbevi ise *Hâşiyetu Şerhu'l-Adûdiyye* eserinde Gazâlî'nin bu konudaki görüşlerini beyan etmiştir.²⁹⁰

4.8. Mustafa Sabri Efendi Eş'arî mi Yoksa Cebri mi?

Sabri Efendi, kulların fiilleri meselesinde kulun fiillerinde hem cebr hem de tefvizde olduğunu belirtir. Buradaki cebr ve tefviz tabirlerini de farklı yorumlar. Öncelikle Sabri Efendi bu görüşleri benimserken hiçbir hocasından etkilenmemiştir. Zira hiçbir hocası bu görüşü benimseyen bir açıklamada bulunmamıştır. Kevserî de Sabri Efendi'nin hiçbir hocasının bu görüşte olmadığını belirtir.²⁹¹ Sabri Efendi'nin cebri benimseyen görüşlerinde Cebriyye'nin hiçbir etkisi yoktur. Sabri Efendi, her ne kadar Cebri olarak nitelendirilse de Cebriyye'nin görüşlerini benimsememektedir. Zira Cebriyye, kulların fiillerinde kulun irâde ve kudretinin

Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/95; Yazıcıoğlu, Fiil, 13\61.

²⁸⁸ el-Kevserî, a.g.e. s.68.

²⁸⁹ el-Kevserî, a.g.e. s.60-61.

²⁹⁰ el-Kevserî, a.g.e. s.61.

²⁹¹ el-Kevserî, a.g.e. s.47.

olmadığını ve kulun fiillerinde mecbur olduğunu belirtir. Aynı zamanda Cebriyye, Allah'ın ilminin her şeyi kuşatması sebebiyle kulun fiillerinde cebr altında olduğunu savunur. Fakat Sabri Efendi, kulun kudret ve irâde sahibiolduğunu kabul eder. Sadece kulun irâdesinin Allah'ın irâdesine bağlı olması yönünden cebrin olduğunu ve cebrin de Cebriyye'nin kastettiği gibi zorlama anlamında olmadığını ifade eder. Bununla birlikte Sabri Efendi, Allah'ın ilminin her şeyi kuşatmasının kulun irâdesini ve ihtiyârını yok etmeyeceğini ve Allah'ın ilminin kulun fiillerinde cebri gerektirmediğini savunur. Bu gibi durumlar göz önünde bulundurulduğunda Sabri Efendi'nin görüşlerinde Cebriyye mezhebinin görüşlerini benimsemediği anlaşılmaktadır.

İlk dönem Eş'arî âlimlerin görüşlerine göre kul irâde ve kudret sahibidir. Fiili kesb eden kuldur, yaratan ise Allah'tır. Kulun fiili kesb etmesi o fiile yaklaşmasıdır, kul fiile irâdesiyle yaklaşmasıyla Allah o fiili yaratır. Sabri Efendi bu görüşleriyle imâm Eş'arî ve ilk dönem Eş'arî âlimlerin görüşleriyle uyuşmamaktadır. Fakat son dönem Eş'arî âlimlerin görüşleri, kulların fiilleri meselesinde cebre yakın görüşleri benimser. Bilhassa Fahreddîn er-Râzî ve ondan sonraki gelen âlimlerin görüşleri ilk dönem Eş'arî âlimlerine nazaran cebre daha yakındır. Yukarıda da Fahreddîn er-Râzî'nin kulların fiilleri meselesindeki görüşü aktardık. Sabri Efendi, kulun bir şeyi istediğini aslında Allah'ın istediğini bilmeden o şeyi tercih edip yapmasını cebr olarak niteliyor. Fahreddîn er-Râzî ise kulun duygu ve düşüncelerinin Allah tarafından yaratılması yönüyle aslında kulun Allah'ın istediği şekilde tasarrufta bulunduğunu ifade ederek cebre yakın bir görüş beyan ediyor. Sabri Efendi'nin imâm Eş'arî ve ilk dönem Eş'arî âlimlerin görüşlerini benimsememekle beraber onun görüşlerinin son dönem Eş'arî âlimlerin görüşlerine yakın olduğu görülmektedir. Bu sebeple Sabri Efendi'nin son dönem Eş'arî âlimlerinden olduğu ifade edebilir.

5. SONUÇLAR

Kulların fiilleri meselesi, kelâm alanında geçmişten günümüze en çok tartışılan meselelerin başında gelmektedir. Her dönemde farklı olaylar çerçevesinde bu mesele ele alınmıştır. 1900’lü yıllarda Osmanlı Devleti başta olmak üzere diğer Müslüman devletler girdikleri savaşları kaybedip birçok yönden gerilerken, Batılı devletlerin savaşlarda zafer kazanması ve gelişmesi karşısında kader mevzuları tekrar gündeme gelmiştir. Bu süreçte bazı Müslüman ilim adamları, Batı hayranlığıyla İslâm’a aykırı olan i’tizâlî görüşlere meyletmiştir. Mustafa Sabri Efendi ise bu durum karşısında kulların fiilleri meselesini araştırmaya yönelmiştir.

Sabri Efendi, Müslüman toplumların geri kalma sebebinin İslâm’ın kader akidesinden kaynaklandığı iddiasını çürütmek ve İslâm’ı savunmak için gelenekçi bir yol izlemiştir. Osmanlı topraklarında yaşadığı dönemde Mâtürîdî bir görüşlere sahip olan Sabri Efendi, ikinci sürgün yıllarında görüş değiştirerek Eş’arî mezhebinin benimsemiş ve bu konudaki görüşlerini eserlerinde kaleme almıştır. Sabri Efendi’nin görüş değiştirme sebeplerine baktığımızda bilhassa hayatındaki olayların etkisi açıkça görülmektedir.

Yaşadığı bu olayların etkisiyle bakış açısı değişen Sabri Efendi, kader mevzusunu araştırırken kulların fiilleri meselesine yönelik farklı bir yorum geliştirmiştir. Hayatındaki tecrübelerin ve yaptığı araştırmaların etkisiyle, kulun fiilinde hem cebr hem de tefviz olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Sabri Efendi’nin iki zıt kavramı tek bir ifade içinde bir araya getirmesi ve bu kavramları lügat ve ıstılah manalarından farklı şekilde kullanması, aslında görüşünün tabir açısından bile çelişkili olduğunu göstermektedir ki Kevserî de bu durumu eleştirmiştir.

Kulların fiilleri meselesini iki husus açısından ele aldığımızda, Sabri Efendi’nin daha çok ilk hususa yani Allah’ın irâdesi, ilmi ve kudretine ağırlık verdiği; buna karşın ikinci hususu yani kulun ihtiyâr ve irâdesini ihmal ettiği görülmektedir. Zira Sabri Efendi, Allah’ın kudretinin ve irâdesinin her şeyi kuşattığı hususunu temellendirirken, kulun irâdesinin Allah’ın irâdesi üzerine olduğunu ifade etmekte; ancak bu durumda zâhiren kulun irâdesi olduğunu söylese de aslında kulun irâdesini fiilen ortadan kaldırmaktadır.

Sabri Efendi, kulların fiillerinde hem cebr hem de tefviz bulunduğu görüşünü “*Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz*” (Tekvîr, 29) âyetine dayandırmıştır. Sabri Efendi bu âyeti Mâtürîdî görüşüyle açıklayamadığı için Eş’arî mezhebinin görüşünü benimsemiştir. Fakat benimsediği görüşler İmâm Eş’arî’nin ve ilk dönem Eş’arî âlimlerinin görüşleriyle çelişmektedir. Kevserî bu sebeple Sabri Efendi’yi cebri savunmakla ve Cebriyye mezhebine yakın olmakla itham etmiştir.

Sabri Efendi'nin hem tefviz hem de cebr görüşüyle Cebriyye mezhebini savunduğu iddia edilse de Sabri Efendi son dönem Eş'arî bir âlimdir. Her ne kadar Sabri Efendi, Allah'ın ilminin cebri gerektirmediğini ve kulun iradesi olduğunu savunmuş olsa da, onun benimsediği görüş, Eş'arî telakkisinin ilk dönem âlimleri ve İmâm Eş'arî'nin görüşlerinden ziyade, son dönem Eş'arî âlimlerinin görüşlerine yakındır. Sabri Efendi'nin kulların irâdesinin ve tercihinin aslında Allah'ın irâdesi ve tercihi olduğunu savunan görüşü, Fahreddin er-Razi'nin kulların fiilleri meselesinde beyan ettiği görüşüne benzemektedir.

Sabri Efendi ve Zâhid el-Kevserî'nin kulların fiilleri meselesini eserlerinde nasıl ele aldıklarını incelemeye gelince; Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifü'l Beşer* adlı eserinde genellikle kendi görüşüne muhalif olan bütün mezhep âlimlerini ve onların delillerini ağır bir dille eleştirmiştir. Bilhassa, Mâtüridî âlimlerini Mu'tezilî görüşlere yakın olmakla itham etmiştir. Hatta bazı Eş'arî âlimlerin görüşlerini dahi tenkit etmiştir. Görüşlerini aklî ve naklî deliller ve kendi düşüncesine yakın âlimlerin görüşleri üzerinden açıklamıştır.

Sabri Efendi, Batı'yı benimseyerek kader ilminde i'tizalî görüş beyan edenleri bilhassa cebri savunan batılı ilim adamlarının görüşlerini örnek vererek eleştirmiştir. Âyet ve hadisleri kader bahsinin ilk hususu üzerine tevîl ederek görüşlerini savunmuştur. Eser içerisindeki genel görüşleri; kulun fiillerinde hem cebr hem de tefviz altında olduğu ve cebrin manen cebr olup zorlama anlamında değil; sevdirme, güzel gösterme şeklinde olduğu ve kulun manen cebrle beraber fiillerinden mesul olduğu üzerinedir.

Zâhid el-Kevserî ise *el-İstibsâr* adlı eserinde, Ehl-i Sünnet itikadından özellikle Mâtüridî mezhebinin görüşlerini savunmuştur. Kevserî, Mustafa Sabri Efendi'nin görüş değiştirme sebeplerini açıklarken, Mustafa Sabri Efendi'nin görüşlerinin Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşleriyle, âyet ve hadislerle çeliştiğini ileri sürmüştür. Kevserî, eserinde Mustafa Sabri Efendi'nin görüş ve sözlerini aktarıp bunları Ehl-i Sünnet delilleriyle çürütmeye çalışmıştır. Kevserî, birçok âlimin kulların fiilleri meselesini ele aldıkları eserlerinden alıntılar yaparak kendi görüşlerini temellendirmiştir.

Kevserî, Sabri Efendi'nin âyet ve hadis yorumlarının hatalı olduğunu belirtip bunları âlimlerin tefsirleri ve ilmî kaideler üzerinden yeniden açıklamıştır. Zâhid el-Kevserî, Eş'arî mezhebini benimseyen Sabri Efendi'yi bilhassa İmâm Eş'arî ve ilk dönem Eş'arî âlimlerinin görüşlerini çarpıtmakla eleştirmiştir.

Kulların fiilleri meselesini iki âlimin görüş ve delillerini mukayese ettiğimizde, Mustafa Sabri Efendi'nin kulların fiilleri meselesini tek husus üzerine açıklamaya gayret ederken ikinci husus

olan kulun hür ve mesuliyet yönlerini de Allah'ın cihetine hamlederek orta yolu sağlayamamıştır. Zâhid el-Kevserî ise kulların fiilleri meselesinde iki hususu da ele alarak orta yolu bulmaya çalışmıştır. Aynı zamanda Zâhid el-Kevserî'nin hem aklî hem naklî delilleri Ehl-i Sünnet itikadına ve âlimlerin görüşlerine daha uygundur.

Sonuç olarak, kulların fiilleri meselesinde, Sabri Efendi Allah'ın iradesi üzerinde yoğunlaşmış, ancak kulun irade ve sorumluluğunu yeterince dikkate almamıştır. Buna karşın Kevserî, hem Allah'ın hem de kulun cihetini göz önünde bulundurarak daha dengeli bir yaklaşım sergilemiştir. Kevserî'nin görüşleri, hem aklî hem de naklî deliller açısından Ehl-i Sünnet itikadına daha uygun olduğu neticesine varılabilir.

KAYNAKLAR

- Akbulut, Ahmet. “Şeyhülİslâm Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954)”. İslâmî Araştırmalar Dergisi VI/1(1992), 32-43
- Albayrak, Sadık. *Son devir Osmanlı Uleması*. 4. Cilt. İstanbul: Milli Gazete Yayınları, 1981.
- Albayrak, Sadık. *Yürüyenler ve Sürünenler*. İstanbul: Timaş yayınları, 1991.
- Alper, Hülya. “Tevfik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/8-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Alpyağıl, Recep. “Zâhid Kevserî- Mustafa Sabri Efendi “Karşılaşması”nın Anlam ve Önemi”. Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevserî Sempozyumu Bildirirleri 24-25 Kasım 2007. 1/640-647. Düzcce: Düzcce Belediye Başkanlığı, 2007.
- Altun, Hilmi Kemal. *Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kaza-Kader Risaleleri ve Taşköprizâde'nin Risâle fi'l-Kaza ve'l-Kader Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2010.
- Altunsu, Abdülkadir. *Osmanlı Şeyhülİslâmları*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.
- Avcı, Ramazan. *Muhammed Zâhid El-Kevserî'nin Hayatı Ve Kulların Fiilleri Hakkındaki Görüşleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Aydın, Ömer. “Mehmed Zahid Kevserî ile Mustafa Sabri Efendi'nin kader konusundaki Tartışması”. Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevserî Sempozyumu Bildirirleri 24-25 Kasım 2007. 1/640-647. Düzcce: Düzcce Belediye Başkanlığı, 2007.
- Bayram, İbrahim. *Şeyhülİslâm Mustafa Sabri Efendinin Dini Düşüncesi*. İstanbul: Klasik Yayınlar, 2018.
- Bayram, İbrahim. “Mustafa Sabri Efendi”. İslâm Düşünce Atlası. Erişim 24 Aralık 2024. <https://islamdusunceatlası.org/mustafa-sabri-efendi/196>
- Beyâzîzâde Ahmed Efendi. *İşârâtü'l-Meram Min İbâratil İmâm*. İstanbul: Darül Kitab İslâmiyye, 1949.
- Birinci, Ali. “Hürriyet ve İtilâf Fırkası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18\507-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Bulut, Mehmet. *Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelâmî Görüşleri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Büyükbaş, Nazım. “Şeyhülİslâm Mustafa Sabri Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukuk Usulü İle İlgili Görüşleri”. *Ekev Akademi Dergisi* 66(2016), 483-500.
- Çayıroğlu, Yüksel. *Zâhid el-Kevserî ve Fıkıh Düşüncesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

- Çelebi, İlyas. “Hızlân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/419-420. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çelebi, İlyas. “Mu‘tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Çelikel, Fatih. “Mustafa Sabri Efendi’nin Kaderle İlgili Bazı Ayetlere Dair Yorumlarının Mukayeseli Tahlili”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6/2(2022), 769-793.
- Demirli, Ekrem. “Vahdet-i Vücûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/431-435. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Doğan, Hüseyin. “Şeyhu’l-İslâm Mustafa Sabri Efendi’nin ‘Mevkîfu’l-Beşer Tahte Sultânî’l- Kader’ İsimli Eserinin Kelâm Açısından Bir Tahlili”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (Sonbahar, 2018), 609-626.
- Ebû Hanîfe. *el-Fıkhü’l-ekber (İmâm-ı Azam’ın Beş Eseri içinde)*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- El-Kavsî, Müferrîh b. Süleyman. *Mustafa Sabri el-müfekkîrû’l-İslâmî ve’l-âlimü’l-âlemi ve Şeyhülİslâm fi’d-Devleti’l-Osmâniyye sâbikan*. Dimaşk; Dâru’l-Kalem, 2006.
- El-Kevserî, Muhammed Zâhid. *el-İstîbsâr Kader Meselesindeki Hatalı Görüşlerin Tashîhi*. çev. Murat Kıvılcım. İstanbul: Tahkik Yayınları, 2022.
- El-Kevserî, Zâhid. *el-İstîbsâr fi’t-Tahaddüs ani’l-cebr ve’l-ihtiyâr*. Kahire: el-Mektebetü’l-Ezberîyye li’t-Türâs, 2005.
- El-Kevserî, Muhammed Zâhid. *İrğamü’l-Merîd fi Şerhi’n-Nazmi’l-Atîd li Tevessülü’l-Mürîd bi Rıcâli’t-Tarîkati’n-Nakşibendiyyeti’l-Hâlidîyyeti’d-Diyâiyye*. İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1989
- Erdem, H. Sabri. “Türk kelâmcıları İbn Kemâl (1468-1534) ve Mustafa Sabri’de (1860-1945) Kader Problemi Anlambilim Açısından Bir Değerlendirme”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLVI/II (2005), 43-54
- Er-Râzî, Fahreddin. *el-Metâlibü’l-âliye mine’l-ilmi’l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. 9. CiltBeyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1407/1987.
- Er-Râzî, Fahreddîn. *el-Erbâîn fi Usuli’d-Din*. Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2009.
- Er-Râzî, Fahreddîn. *Kelâma Giriş (el-Muhassal)*, çev. Hüseyin Atay. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Fettâh, İrfan Abdülhamîd. “Cebriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/205-208. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gölcük, Şerafeddin. *Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1979.
- Göztepe, Tarık Mümtaz. *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1969.

- Halıcı, Şaduman. Yüzellilikler. Atatürk Ansiklopedisi (Erişim 20 Şubat 2025) <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/yuzellilikler/>
- Hayri, Ahmed. “el-İmam el-Kevserî”. *Makalâtü'l-Kevserî*, mlf. Zâhid el-Kevserî, 4-28. Kahire: el-Mektebetü'l Ezheriyye li't-Türa, 1994.
- Kâdî Abdulcabbâr. *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*. nşr. George C. Anawati. 8. Cilt Kahire: el-Müessesetü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme, 1962.
- Kara, İsmail. *Türkiye’de Din ve Modernleşme (Modernleşme Teşebbüslerinin Dinileşmesi) Metodolojik Temel Problemler*, Modernleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye. ed. Prof. Dr. Osman Orman. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2001.
- Kara, İsmail. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler*. 2. Cilt. İstanbul: Risâle Yayınları, 1986.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Kayhan Yayınları, 1999.
- Kılıç, Yusuf. “Şeyhülİslâm Tokatlı Mustafa Sabri Efendi Hayatı-İlmi Şahsiyeti-Eserlerinin Tahlil Tenkidi”. Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu. ed. S. Hayri Bolay vd. 613-630. Tokat: Tokat Valiliği İbn Kemal Araştırma Merkezi, 1987.
- Kocaoğlu, Numan. *Fıkha Modern Yaklaşımlar Ve Muhammed Zahid el-Kevserî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Kurucu, Ali Ulvi. *Hatıralar*. haz. M. Ertuğrul Düzdağ. 2. Cilt. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010.
- Mustada Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemin ve ibâdihi'l-Mürselin*. 1. Cilt. Beyrut: Dârü't-Terbiye, 2007.
- Mustafa Sabri Efendi. *Mevkıfu'l-Akl Akıl, İlim ve âlemlerin Rabbi ve Rasulleri Karşısındaki Konumu*. çev. Hüseyin Nohut. 1. Cilt ve 3. Cilt. İstanbul: Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi. 2023.
- Mustafa Sabri Efendi. *Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin Mısır Ulemâsıyla İlmî Münâkaşaları*. çev. Osman Erdem İstanbul: Gül Yayınevi, 2005.
- Mustafa Sabri Efendi, Şeyhülİslâm. *Mevkıfu'l Beşer İnsanın Kader Karşısındaki Konumu*. çev. Abdulkadir Fındıklı. İstanbul, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi. 2021.
- Mustafa Sabri Efendi. *Mevkıfu'l-beşer tahte sultânî'l-kader*. Kahire: el-Matbaatü'Selefiyye, 1352.
- Mustafa Sabri Efendi, *Dînî Mücedditler*. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1969.
- Mustafa Sabri Efendi. *en-Nekir alâ Munkiri'n-Ni'meti mine'd-Dînî ve'l-hilâfeti ve'l-Ummeti*. Beyrut: Dârü'l-Kâdirî, 1991.
- Mustafa Sabri Efendi. *Hilâlef ve Kemalizm*. haz. Sadık Albayrak. İstanbul: Araştırma Yayınları, 2009.
- Mustafa Sabri Efendi, “İstifa”. *Yeni Gazete* (23 Şubat 1910), 537.
- Mustafa Sabri Efendi. “Beyânü'l-Hakk'ın Mesleği”. c. I. Beyânü'l-Hak (3 Teşrin-i sani 1324)

- Mustafa Sabri Efendi. “Şeyhülİslâm Efendi’nin İzâhâtı”. Vakit Gazetesi, (5 Nisan 1335/1919).
- Mustaf Sabri Efendi. “Şeyhülİslâm Efendi ve Mehâkim-i Şer’iyye”. Tasvîr-i Efkâr (14 Ağustos 1335/1919).
- Mustafa Sabri Efendi. “Şeyhülİslâm Efendi’nin Beyânâtı”. Akşam Gazetesi (17 Temmuz 1919).
- Öğük, Emine. Mustafa Sabri Efendi’nin Kader Hakkındaki Görüşlerinin Tahlili. İslami İlimler Dergisi 9/2 (Güz 2014) 127-148
- Özaşar, Mehmet Emin. *Muhammed Zâhid El-Kevserî Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Özdinç, Rıdvan. “Osmanlı İrade, Kaza ve Kader Risaleleri”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 14/27 (2016), 185-202
- Seyyid, Fuâd. *Fazlu’l-İ’tizâl ve Tabakâtü’l-Mu’tezile*. Beyrut: Dâru’l-Farâbî, 2017.
- Sula, Murat. *Şeyhülİslâm Mustafa Sabri Efendi ve Arapça Şiirleri*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 11/57 (Haziran 2018), 858-873
- Şencan, Metin. *Said Nursi ve Mustafa Sabri Efendi’nin Kader görüşlerinin Karşılaştırılması*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Tunç, Cihat. “Gaylân ed-Dımaşkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ünver, Mehmet Zahit. *Son Dönem Bir Osmanlı âlimi M. Zâhid el-Kevserî’nin Ehl-i Sünnet Algısı Ve Mezheplere Bakışı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Verim, Osman. *Muhammed Zâhid El-Kevserî’nin Hayatı, Eserleri Ve Kelâmi Görüşleri*. İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Yahya, Tevfik İslâm. *Şeyhülİslâm Mustafa Sabri*, çev. Zakir Aras. Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.
- Yakut, Sema. *Şeyhülİslâmlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kader”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Mustafa Sabri Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/350-353. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Zâhid Kevserî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/77/80. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İstitaât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahreddin er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/89-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki. *el-Metâlibü'l-Âliye. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/402-403. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Yazıcıoğlu, Mustafa Said. “*Fiil*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/59-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve orta öğrenimini Aydın’da tamamladı. 2016 yılında girdiği Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi’nden (Arapça) 2021 yılında mezun oldu. 2021 yılında Yalova Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelâm Anabilim Dalı’nda yüksek lisans eğitimine başladı. Halen lisansüstü öğrenimine devam etmektedir.

TEZDEN ÜRETİLEN YAYIN VE ESERLER

Uygur, Derya. “Ef’âl-i İbâd Meselesinde Mustafa Sabri Efendi’nin Mevkıfı’l-Beşer Eseriyle Zâhid Kevserî’nin el-İstıbsâr Eserinin Tahlili”, Uluslararası 7. Bilhikem Sosyal Bilimler Öğrenci Sempozyumu. Bilhikem Yayınları, 2024.